

Софийски университет „Свети Климент Охридски“

Исторически факултет

Катедра по нова и съвременна история

Магистърска програма „Кризис, конфликти и дипломация

в световната политика XVI – XXI век“

ДИПЛОМНА РАБОТА

на тема:

**АНГЛО-АМЕРИКАНСКИТЕ БОМБАРДИРОВКИ НАД СОФИЯ:
ИЛЮЗИИТЕ НА "СИМВОЛИЧНАТА ВОЙНА" И РЕАЛНИТЕ
ИЗПИТАНИЯ НА РАЗРУШЕНИЯТА И ЕВАКУАЦИЯТА (НОЕМВРИ
1943 – ЮНИ 1944 Г.)**

Научен ръководител:

Проф. д-р ИСКРА БАЕВА

Дипломант:

РАДОСЛАВА МАСЛАРСКА, Ф.№ 60017

СОФИЯ, ЮНИ 2013

СЪДЪРЖАНИЕ:

Увод.....	с. 3
Първа глава. „СИМВОЛИЧНАТА ВОЙНА“ НА ЦАРСТВО БЪЛГАРИЯ СРЕЩУ ВЕЛИКОБРИТАНИЯ И САЩ И ОПАСНОСТТА ОТ ВЪЗДУШНИ НАПАДЕНИЯ НАД СТОЛИЦАТА (1941 - ЕСЕНТА 1943 Г.).....	с. 11
1. Военновременна София и подготовката за въздушна отбрана (пролетта на 1941 – лятото на 1943 г.).....	с. 13
2. Антихитлеристката коалиция се приближава към Балканите: въздушната заплаха за София става реалност (юли – ноември 1943 г.).....	с. 33
Втора глава. БИТКАТА ЗА СОФИЯ: РЕАЛНОСТИТЕ НА „СИМВОЛИЧНАТА ВОЙНА“ И ТРУДНИЯТ ПЪТ НА ОЦЕЛЯВАНЕТО (14 НОЕМВРИ 1943 – 17 АПРИЛ 1944 Г.)	с. 47
1. Въздушните атаки над София (ноември – декември 1943 г.).....	с. 48
2. Столицата и кошмарът на бомбардировките (януари 1944 г.).....	с. 58
3. Дипломатическите совалки, новите бомбардировки и трудният път към възстановяването на София (февруари – юни 1944 г.).....	с. 81
ЗАКЛЮЧЕНИЕ.....	с. 101
ПРИЛОЖЕНИЯ.....	с. 104
БИБЛИОГРАФИЯ.....	с. 123

Увод

Англо-американските бомбардировки над София и по-големите градове на страната в периода 1943 – 1944 г. са едно от най-сериозните изпитания пред българския народ и неговата държавност в годините на Втората световна война. Вписващи се по специфичен начин в стратегическите планове на съюзниците от антихитлеристката коалиция за разгром на силите на Оста „Рим-Берлин-Токио“ те преследват конкретни тактически цели както за поразяване на важни обекти от военно-стратегическо, икономическо и инфраструктурно значение, така и за конкретни психологически поражения върху решителността на българите и всяване на страх, ужас от жертвите и обезверяване на обикновеното гражданско население, за да се обърне то срещу управляващия режим. Подобни цели преследват и двете противопоставили се коалиции във Втората световна война (да припомним „битката за Англия“ от лятото на 1940 г., германските бомбардировки над Белград и Ротердам през 1941 г., стратегическите бомбардировки над Германия и Япония през 1944 – 1945 г. и др.) като пораженията върху цивилно население, разрушенията, евакуацията и всички останали съпътстващи трагически последици са доказателство за тоталния характер на войната и изчезването на така характерната разлика между фронт и тил, характерна дори за Първата световна война.

След коренният прелом в хода на Втората световна война през 1943 г. и особено след падането на режима на Мусолини и англо-американския десант в Италия от лятото на 1943 г. военните и политически ръководители на САЩ и Великобритания решават да се възползват от тактическите преимущества, освобождаването на ресурс (най-вече самолетен), който преди това е бил ангажиран в Северна Африка и на Апенините, а също и от възможността за по-бърза победа над врага, които биха получили в резултат на масирани бомбардировки над Германия и нейните съюзници. Това се вписва и в плановете на Сталин за воденето на войната и оттук масираните въздушни удари в Югоизточна Европа се превръщат в част от общата стратегия, възприета на Техеранската конференция (ноември 1943 г.) за поетапно разгромяване на противника, откриването на втори фронт в Западна Европа и победа най-напред над Германия, а след това – и над Япония.

За жителите на Царство България и дори за управляващия политически и административен елит в София, които в края на 1941 г. попадат в пропагандния капан на обясненията за „символичната война“ срещу САЩ и Великобритания, бомбардировките от есента на 1943 г. и първата половина на 1944 г. са най-осезаемият сблъсък с битките, жертвите, разрушенията и трагедията на Втората световна война. Този извод важи поне до радикалната политическа промяна от септември 1944 г., когато най-напред СССР ще обяви война на България на 5 септември, а после ще се сключи примирие като междувременно българската армия ще се ангажира с военни действия срещу Вермахта на територията на Югославия, Унгария и Австрия. Преди това обаче, София ще бъде разрушена, няколко хиляди души ще бъдат убити и ранени, десетки хиляди софиянци ще трябва да изпитат трудностите на евакуацията, а българският народ ще трябва да доказва както решимостта си за оцеляване, така и присъщите му качества на милосърдието, състраданието и взаимопомощта в противовес на също често срещания цинизъм, егоизъм и желание за обогатяване за сметка на страданието на сънародниците. В тези тежки дни на изпитание за стотици хиляди българи се оказва, че личните истории и съдби на отделните хора са също толкова важни, колкото и гледната точка на военните командири и щабове, сложните преговори на дипломатите и тънките сметки за политическа изгода на различни политически лидери и групировки.

Историята на тези дни на изпитания и покруса все още не е написана, а в много отношения даже не е започната – както на макроравнище (от гледната точка на държавните институции, политическия елит, международната дипломация – т.е. най-интересните и важни за повечето историци процеси), така и на микроравнище (от гледната точка на отделния човек). Останал и доста откъслечен е историческият спомен в разказите на баби и дядовци, в мемоарите и дневниците на преживелите бомбардировките, в некролозите и паметта за загиналите (сред тях видни представители на елита на нацията), в снимките на разрушенията, в спомена за трудностите на оцеляването и евакуацията и особено дълбоко запечатания в съзнанието спомен за съпреживяването на отделните дребни прояви на човешчина, състрадание и взаимопомощ. Длъжници на темата са и представителите на българското изкуство – почти липсват произведения на литературата, живописата, киното, театъра, пък и на други изкуства, които да се занимават със съдбата, преживяванията и чувствата на обикновените българи, зъзнещи сред руините в студа,

преживяващи трудно в евакуация в далечни села и малки градове, или разчистващи разрушени сгради и спасявайки хора с риск на собствения си живот. Заслужава си да се замислим защо, отвъд Борис Морев и Ирина в романа „Тютюн“ в нашата литература отсъстват такива образи.

За историците вероятно най-съществените въпроси включват дискусиите кое наложи масираните бомбардировки над София и България и то точно в този определен период и фаза от развитието на военните действия; може ли да се говори за по-голяма вина на САЩ или на Великобритания за разрушенията и жертвите; каква е ролята на съветското военно командване и на Сталин и има ли то собствени тактически интереси, свързани с дестабилизацията на България и оттук - засилването на левите сили и на русофилските настроения в страната; има ли нещо специфично и различно във въздушните удари над България в сравнение с тези над останалите нацистки съюзници; имало ли е българското военно командване алтернативни възможности за по-ефективна отбрана; подготвена ли е била и адекватно ли е реагирала властта – особено общинската в София на предизвикателствата на трагедията на разрушенията и жертвите и др.

За обикновения читател, който няма никакъв спомен от тези събития освен преповтаряните през втора и трета ръка устни спомени много по-интересни и въздействащи биха били разказът на микроравнище и историческата реконструкция на събитията през гледната точка на отделния човек или пък на архитектурната градска среда – примери за героизма на самопожертвователните български летци, защитаващи София; детайлите и подходите към защитата на населението от последствията (въздушни тревоги и сирени, изграждане и функциониране на скривалища, на групи за подпомагане на защитата, евакуацията, разчистването на разрушенията и т.н.); примерите на самопожертвование и милосърдие при спасяване на ранените; организацията и хаосът на евакуацията; специфичната реакция на общинските власти и организацията на защитата на населението и др.

Съчетаването на макро- и микроподхода на базата на съществуващи документални свидетелства, следователно, е актуална тема за историческо изследване, която има оригинален и приносен характер, доколкото до момента не е достатъчно пълно и детайлно представен на историографско равнище. Отделни детайли – особено онези, свързани с

хронологията на бомбардировките и действията на българската авиация са изследвани от военни историци или летци-участници в събитията (особено Румен Руменин¹, Стоян Стоянов², Кирил Янев³ и др.). Общо изследване обаче, в което да присъстват както военните, така и гражданските и институционалните аспекти на темата, а така също и международните (дипломатически и военни) ѝ измерения засега не е направено. А то би било много полезно – както с оглед дебатите около издигнатия в София паметник на загиналите американски летци, бомбардирали България, така и в името на възкресяването на паметта на онези герои и много обикновени българи, жертвали живот, имот, спокойствие и здраве, за да помогнат на други българи в нужда. Защото историческата памет е изключително важна за оцеляването ни като народ и държавност.

Основната цел на предлаганото като дипломна работа изследване е на базата на изложения току-що комплексен подход към темата за англо-американските бомбардировки над столицата да бъде реконструирана реакцията на българската държава и институции, степента на готовност на местната власт и на обикновеното население за настъпващата трагедия, да се представи историческата логика на интензифицирането на бомбардировките или пък тяхното прекратяване с оглед хода на военните действия и дипломатическите совалки и да се дадат конкретни и слабо известни примери за героизъм и ефективност при спасяване на жертвите и организацията на евакуацията.

Конкретните изследователски задачи включват: очертаването на външнополитическата ориентация на Царство България във Втората световна война - реализацията на част от националните въжделения за обединение на българския народ в рамките на съюза с Третия райх и силите на Оста, направили страната уязвима за удари от антихитлеристката коалиция въпреки запазването на дипломатическите отношения с Москва; анализирането на възприетите мерки за противовъздушна отбрана и защита на населението от бомбардировки и химически атаки в периода 1941-1943 г. (особено след първите бомбардировки от април 1941 по време на югославската криза); очертаването на тактическите и стратегическите цели на САЩ и Великобритания при започването на въздушните атаки и анализирането на трите периода в бомбардировките над София и

¹ Румен Руменин, Летящите крепости над България, Кюстендил: Читалище Зора, 2009.

² Стоян Стоянов, Ние бранихме тебе, София, София: Еър груп 2000, 2010.

³ Кирил Янев, Операция Пойнт Бленк. Цел България, София: ИК Световит, 2010.

България през разглеждания период (ноември 1943 – януари 1944 г., намаляването на интензитета на бомбардировките февруари – март и дипломатическите совалки за излизане на България от войната; възстановяването на бомбардировките края на март и последната фаза до юни 1944 г.); проследяването на реакцията на централната и местната власт на бомбардировките и анализът на ефективността на предприетите мерки за защита на населението; даването на оценка на евакуацията като крайна мярка при създадената ситуация, наложена стихийно от обстоятелствата (тук представяне на дейността на Комисарството за евакуацията и подпомагане на пострадалото от бомбардировките столично население – впоследствие неговите задачи са прехвърлени на Комисарството по възстановяването); обобщението на няколко лични истории на оцеляването и опит за личностен, психологически анализ на способността на столичната общественост да се справи с кризисната ситуация. При изпълнение на тези изследователски задачи би могло да се направят обобщения относно българския опит за справяне с бомбардировките в сравнение с аналогичен опит в други страни (Лондон, Дрезден, Берлин, Токио), а така също и за ефективността и значението на бомбардировките с оглед стратегическите цели на съюзниците от антихитлеристката коалиция. Тоест в крайна сметка би следвало да си отговорим кръвта и страданията на българите бяха ли оправдани с оглед победата над нацизма или имаха характер на наказание на обикновените българи заради направения от управляващите в България политически избор на 1 март и 13 декември 1941 г.

С оглед възприетия подход следва да се направят и няколко уточнения. Основният „сюжетен“ материал включва 11-те масирани и по-леки бомбардировки над столицата в периода 14 ноември 1943 – 17 април 1944 г. и „пасивната“ въздушна отбрана на столицата, свързана с действията на защитните групи, общинските служби, столичния гарнизон и другите държавни и общински органи, свързани с отбраната на столицата и подпомагането на гражданското население. Счита се, че активната въздушна отбрана (т.е. действията на храбрите български пилоти, които с откъслечна германска помощ бранят небето над София и на противовъздушните батареи към софийския гарнизон), е доста добре, въпреки че не съвсем достатъчно, отразена в мемоари и изследвания, появили се основно през 80-те години на XX в. като цитираните вече книги на Р. Руменин, К. Янев и Ст. Стоянов и в специализирания авиационен периодичен печат и уебсайтове. Поради това ние няма да се занимаваме с нея. Освен това интересен, но излизащ извън целите на

настоящото изследване аспект на темата е реакцията и пасивната въздушна защита на градовете и селата извън столицата – също безкрайно любопитна и неизследвана тема, засегната бегло от регионални историци и архивисти. Връзката столица – провинция и днес е една от пресечните точки на българското социално развитие като в това изложение се дава по-скоро гледната точка на софиянци към техните преживявания в столицата и в евакуация. Освен това тук не се поставя задачата да се прави пълна хронология на събитията и да се реконструират всички равнища на взаимодействие между централна власт – общинска власт – войска/полиция – обикновено население. Затова подходът е социо-политически и дори политологически, представят се отделни примери/казуси илюстриращи именно микроподхода (гледната точка на обикновения човек) и се систематизира реакцията на основните управленски системи, особено на местно равнище. Желанието е подходът да е интердисциплинарен при представяне на една история, която е преди всичко социална, а едва след това – военна, политическа и дипломатическа.

Изворовата база включва печатни произведения и архивни документи. В първата категория са серията от мемоари, касаещи проблематиката. Сред чуждите следва да се посочат последните два тома от мемоарите на Уинстън Чърчил⁴ и редица дневници и материали на американски и британски летци⁵. Сред тези на български език основни за изложението се оказаха дневниците и мемоарите на регента Богдан Филов⁶, на проф. Александър Цанков⁷, на Стойчо Мошанов⁸, на правосъдния министър Васил Матаков⁹, на общинския служител и писател Петър Славински¹⁰ и др. Ценен извор за организацията на пасивната противовъздушна отбрана е написаната с практическа насоченост брошура на кап. Коста Станев – ръководител на Службата за П.В.Х.З. към столичния гарнизон¹¹. Описаният по-горе микроисторически подход може да бъде проследен в спомените за

⁴ Уинстън Чърчил, Мемоари. Т. 5, Обрачът се затяга, София: ИК Труд, 1995.

⁵ Raymond George and Fred Crawford, Fred Roberts Crawford, Three Crawford Brothers: The WW II Memoirs of Three Pilots, Bloomington, IN: Authorhouse, 2009; 450th Bomb Group (H): The Cottontails of WWII, New York, Turner Publishing Company, 1996.

⁶ Богдан Филов, Дневник, София: Изд-во на ОФ., 1990.

⁷ Александър Цанков, Моето време, София: Прозорец, 2002.

⁸ Стойчо Мошанов, Моята мисия в Кайро, София: ПетексВера, 1991.

⁹ Васил Матаков, Дневник на правосъдния министър в правителствата на Георги Кьосеиванов и Богдан Филов, София: ИК Труд, 2001.

¹⁰ Петър Славински, Огънят на спомените (1942-1945), София: Държавно военно издателство, 1975.

¹¹ Коста Станев, Пожарна служба при въздушна отбрана, София: Държавна печатница, 1941.

бомбардировките на културни дейци като проф. Вера Мутафчиева¹², на музиканта Иван Дренников¹³, артефакт на времето е и книгата на Кирил Христов „Затрупана София“¹⁴.

Сред архивните материали следва да се споменат използваните фондове и документи в различни архиви – колекциите на Софийския градски и окръжен архив, Централния исторически архив, Централния държавен архив. Тук се включват протоколните книги на Софийската голяма община и заседанията на кметската управа, протоколи от заседанията на общинския съвет, документи, инструкции, разпореждания, доклади и окръжни на различни служби към общината (особено на архитектурната дирекция по строежа на прикрития, скривалища, мероприятия на Пожарната служба по затъмненията), протоколи за оценка на разрушения и въздействието на бомбардировките върху градската среда, материали по евакуацията, организацията и работата на отделните комисарства по евакуацията, подпомагането и възстановяването и др. Във фонда на Министерството на вътрешните работи и народното здраве са материали по бомбардировките, инструкции, окръжни, разпоредби за размер на обезщетенията (особено на отдела за обществени грижи) и др. Интересни материали за евакуацията и снабдяването на населението се откриха и във фонда на Министерството на търговията, промишлеността и труда, а така също и в по-късното Министерство на труда и социалните грижи, където са материалите на Комисарството по подпомагането. Много трудни за локализиране са материалите на Комисарството по евакуацията, които са разпръснати в различни фондове, но най-важната част от тях са в Дирекцията за гражданска мобилизация. Отделни документи бяха открити и във фонда на Министерството на външните работи и вероизповеданията. Поради невъзможност за работа в гр. Велико Търново не са ползвани материали от Военно-историческия архив.

Доста широка е изворовата и историографската основа на представеното изложение. Освен вече цитираните изследвания на историята на българската авиация следва да се споменат по-обща съчинения за дипломацията и военните действия на Втората световна война като монографиите на българските изследователи Витка

¹² Вера Мутафчиева, Бивалици [Автобиография], кн. 1, София: ИК Анубис, 2000.

¹³ Иван Дренников Българи се родихме, българи – ще умрем, София: ИК Изток-Запад, 2012.

¹⁴ Кирил Христов, Затрупана София: Хр. Г. Данов, б.г.

Тошкова¹⁵, Евгения Калинова¹⁶, Георги Гунев¹⁷, Стоян Пинтев¹⁸, Стоян Рачев¹⁹, на икономиста Давид Коен²⁰, монографиите на чужди автори като Майкъл Бол²¹, Джоузеф Персико²², Маршал Лий Милър²³ и др.

¹⁵ Витка Тошкова, България в балканската политика на САЩ 1939/1944, София: Наука и изкуство, 1985.

¹⁶ Евгения Калинова, Победителите и България, София: УИ, 2004.

¹⁷ Георги Гунев, Иван Илчев, Уинстън Чърчил и Балканите, София: Изд. ОФ, 1989.

¹⁸ Стоян Пинтев, България в британската дипломация 1944-1947 г., София: Изд. Марин Дринов, 1998

¹⁹ Стоян Рачев, Чърчил, България и Балканите (1939-1945), София, 1998.

²⁰ Давид Коен, Военновременната икономика на България (1939-1944), София: УИ, 2002.

²¹ Майкъл Бол, Студената война на Балканите: Американската външна политика и възникването на комунистическа България, София: Фонд-я Българска наука и култура, 1999.

²² Joseph Persico, Roosevelt Secret War. FDR and World War II Espionage, New York:Random House , 2002.

²³ Marshall Lee Miller Bulgaria in the Second World War, Stanford: Stanford University Press, 1975.

Първа глава. „СИМВОЛИЧНАТА ВОЙНА“ НА ЦАРСТВО БЪЛГАРИЯ СРЕЩУ ВЕЛИКОБРИТАНИЯ И САЩ И ОПАСНОСТТА ОТ ВЪЗДУШНИ НАПАДЕНИЯ НАД СТОЛИЦАТА (1941 - ЕСЕНТА 1943 Г.)

Когато на 1 март 1941 г. министър-председателят Богдан Филов подписва във виенския хотел „Белведере“ протокола за присъединяването на Царство България към Трестранния пакт с този акт се приключва продължилата дълга и сложна дипломатическа битка около ориентацията на София във Втората световна война. Този финален акт, обвързал страната с хитлеристката коалиция е осъзнат и труден политически избор. Той е продукт на по-дълъг процес, който през 1940 г. е направил възможна Крайовската спогодба и присъединяването на Южна Добруджа към Царството, той ще доведе по-късно както до българското управление на „новите земи“ в Македония и Тракия, така и до обявената на 13 декември 1941 г.²⁴ „символична война“ на Великобритания и САЩ. В следващите месеци на Цар Борис III ще му се наложи да лавира между Берлин и Москва като няма да позволи изпращането на български войски на Източния фронт (за разлика например от румънските и унгарските си съюзници). САЩ ще обявят война на България едва на 5 юни 1942 г.²⁵, а бъдещето на страната ни ще стане заложник през следващите години на динамиката в развитието на глобалния военен конфликт. През 1942 – първата половина на 1943 г. обикновеният българин живее с илюзията за „символичната война“, която за него има съвсем реални очертания – на българска територия не се водят военни действия (това не се отнася за „новите земи“), над страната преминават вражески самолети, без да пускат бомби, в София има съветско посолство и т.н. Животът е доста потруден от предвоенните години, на пазара няма избор или съвсем изчезват традиционни български стоки, има безмесни дни, взимат се мерки за подготовка за външно нападение (особено от въздуха), правят се обучения по гражданска защита и първа помощ, расте броя на мобилизираните – военно и граждански лица, строят се скривалища и окопи, натрупват се запаси (държавни и лични), въвежда се военновременни мерки като цензура,

²⁴ Съобщение на Дирекцията на печата на БТА за скъсването на дипломатическите отношения на България със САЩ на 12 декември 1941 г. София, 13 дек. 1941 г. – ДАА, ф. 176к, оп. 8, а.е. 973; в. Днес, бр. 502, 15 дек. 1941 г.

²⁵ Department of State Bulletin, 6 June 1942.

открити листове, патрули и проверки и т.н. Илюзията за България като „мирен оазис“ на Балканите като резултат от стратегическия избор на страната на по-силните (от 1 март 1941 г.) се поддържа от ентузиазма около националното обединение с българите от „новите земи“ и официалната пропаганда, която или подчертава начина, по който живеят гражданите тук в сравнение с населението на другите окупирани страни или премълчават опасностите пред обикновеното население.

Една от новите характеристики на Втората световна война като глобален военен конфликт е много по-голямата степен на опасност, която военните действия представляват за гражданското население в тила. От една страна това население все повече е въввлечено като работна сила в предприятията на военната икономика, които закономерно се превръщат в легитимни военни цели. От друга страна, новите технологии – особено развитието на бомбардировъчната авиация, новите по-мощни снаряди и бомби, новите танкове, да не говорим за атомното оръжие са мощно нападателно средство, което е в състояние да изкуши военни стратегии, политици и дипломати да ги използват срещу обикновеното гражданство за скършване на неговия дух и желание за съпротива и оттук за бързо постигане на целите, заради които се води войната.

Поради спецификата на българското участие във Втората световна война най-силният досег на българските граждани до жестоките военни реалности до 9 септември 1944 г. са действията на нашите войски и гражданска администрация с управлението на „новите земи“, последиците от бомбардировките над столицата и други населени места и военни обекти в страната, а така също и въоръжените акции и действията на антиправителствените части на предимно комунистическата съпротива.

Втората световна война отбелязва драматично отстъпление от принципа на въздържане от въздушни нападения над гражданско население. Въпреки че силите на Оста са първите, които откриват огън от въздуха над жителите на Китай (1937), Полша (1939) Великобритания (1940-1941), Япония, Германия и Италия скоро получават същото „лекарство“ срещу собственото си население. Практиката на безмилостните бомбардировки над градове (осъждана преди войната от демократичните правителства като нецивилизовани и нехуманни действия „твърде близка до сърцата на фашистите“) достига нови висоти и масираност, практикувана от британските и американските ВВС

над градове като Хамбург, Дрезден, Токио, за да достигне кулминацията си с атомните бомби над Хирошима и Нагасаки. Поне 300 хил. са загиналите от подобни действия в Германия, между 330 000 и 900 000 за загиналите в Япония. Защо се стига до тази промяна и как тези държави приемат военна стратегия, насочена към избиване на обикновени граждани? Използването на такава тактика зависи от типа общество и режим, от расистки мотиви, възприемащи врага като „варварски“, от личната роля на влиятелни военни, наложили подобни решения.²⁶ В основата им са конкретни прагматични съображения и възприемането на тактика, която би ускорила с всякакви възможни (вкл. и нехуманни) средства. Тази еволюция в начина на мислене е особено характерна за американското военно командване. Тежките бомбардировки, тероризиращи цивилното население се разглеждат като немислими през 1942 г., а през 1943 г. вече се обсъждат като съвсем реална тактика – с изпращането на стотици и хиляди самолети, атаки върху стотици малки германски градове, пращане на бомби – детски играчки, атаки върху бежанци, евакуиращи се по шосетата. Интересно е, че зад някои от мотивите за предприемане на конкретни бомбардировки стоят и елементи на отмъщение – особено от страна на британски военни като реванш за жертвите в „Битката за Англия“ през 1940 г.²⁷

1. Военновременна София и подготовката за въздушна отбрана (пролетта на 1941 – лятото на 1943 г.)

Българските граждани следят развитието на бойните действия по фронтовете на Втората световна война и получават, чрез радиото и вестниците новини за победите и загубите във водените битки, за размерите на жертвите и страданията на обикновени хора. Фактът, че на тях им е спестена в продължение на първите години на войната подобна участ донякъде притъпява техните сетива и подготовка за евентуални нападения по суша, по вода или от въздуха. До 1 март 1941 г. това се обяснява с възприетия неутралитет, а

²⁶ Donald Rothbart, Karina Korostelina, Mohammed Cherkaoui (ed.), *Civilians and Modern war: Armed conflict and the ideology of violence*, New York: Routledge, 2012.

²⁷ Igor Primoratz (ed.), *Terror from the Sky: The Bombing of German Cities in World War II*, New York: Bergahn Books, 2010, p. 51.

след това – с правилния избор на съюзник като Третия германски райх, който отговаря на интересите на обикновените български граждани и им осигурява спокойствие във военновременните условия.

Твърде скоро обаче обикновените българи ще придобиват опит от първа ръка за последствията от приближаващата ги световна война след като германците започват реализацията на операция „Марита“ срещу Гърция и особено след Директива № 25 за окупацията на Югославия. На 6 април 1941 г. (по време на навлизането на германските войски в Югославия) сръбски и английски самолети бомбардират български селища. Най-напред рано сутринта са атакувани ж.п. гарата в гр. Кюстендил и жилищния район около него, по обяд и след обяд бомби падат около с. Гюешево, с. Върба и с. Сирищник, Радомирско. Към 15.30 ч. един самолет бомбардира София на територията на X полицейски участък (индустриална част на София). В София загиват 8 души (две деца), а в Кюстендил – 58 граждани, както и 2 български и 16 германски войници. Ранени са близо сто души. Вечерта на същия ден британски самолети „Бристъл Бленъм“ бомбардират Петрич и с. Хотово, където също има убити 4 д. Вечерта други 6 самолета „Викърс Уелингтън“ хвърлят отново бомби над столицата (над летище Божурище, също над селата Биримирци, Обрадовци и Орландовци) – загиват 18 и са ранени 38 души²⁸, а 14 сгради са разрушени. За първи път в тези бомбардировки над България падат запалителни бомби, а в центъра на столицата има картечен огън от атакуващите самолети към хора на улиците.

На 7 април е атакувана г. Ихтиман, отново населени места в Кюстендилско по долината на р. Струма и край Мелник. На 14 април в 1.15 ч британски бомбардировача осъществяват продължила близо три часа на няколко вълни нощна въздушна атака над София, при която са запалени няколко сгради около Централна гара и е взривен влак с амуниции.²⁹ И този път са пускани осветителни тела с парашути. Убити са 14 души, а 24 са ранени. Разрушени са 14 сгради. Запалителни и разрушителни бомби са пуснати и над летище Враждебна, обстрелвана е и военна колона по пътя София – Самоков, а така също двете противовъздушни отделения – Божурище и Военното училище. След втората атака

²⁸ Йордан Миланов, *Авиацията и въздухоплаването на България през войните 1912-1945*. Част втора. София: Изд-во Св. Георги Победоносец, 1997.

²⁹ Marshall Lee Miller, *Bulgaria During the Second World War*, Stanford: Stanford University Press, 1975, p. 52.

започва масова паника и стихийно бягство от столицата³⁰. Властите решават да не всяват паника и пускат по радиото и вестниците съвсем кратки съобщения за бомбардировките и жертвите, което само засилва слуховете, че София тотално е разрушена.

През следващите дни разузнавателните и с цел сплашване полети над страната продължават до капитулацията на Югославия на 17 април и на Гърция на 23 април 1941 г. На 19 и 20 април българските войски навлизат в Югославия и Гърция „за запазване реда и спокойствието в земите, населени с българско население“ – Вардарска Македония и Моравско, а така също Източна Македония и Беломорска Тракия, заети са и островите Тасос и Самотраки. На 24 април президентът на САЩ осъжда действията на българското правителство като агресия³¹.

След задействането на плана „Барбароса“ и нападението на Вермахта на Съветския съюз на 22 юни 1941 г. се стига до най-съществения стратегически обрат в хода на Втората световна война, в резултат на който България накрая (в началото на септември 1944 г.) ще се окаже във война с трите Велики сили, формирали победилата антихитлеристка коалиция – Великобритания, САЩ и СССР. На 22 юни 1941 г. това съвсем не е ясно, но знаменателно още същия ден към 23 ч. самолет с неизвестна националност (вероятно съветски) бомбардира гр. Добрич и пуска 6 бомби, разрушили 4 сгради и ранили леко 2 граждани. Подобни нападения ще има и на 12 август около с. Побит камък, Разградско и с. Сърчиново, Поповско.³²

Бомбардировките от април 1941 г. и последвалите ги епизодични такива през лятото на с.г. поставят остро въпроса за подготовката на войската, държавата и обикновените граждани за евентуални бъдещи въздушни заплахи. Те показват няколко неща. Очевидно се осъществяват от групи бомбардировачи, пристигащи от една посока, евентуално може и на вълни. Тъй като нападат британски самолети, те показват ролята на пусканите предварително осветителни бомби, а и факта, че при бомбардировките екипажите използват бордните оръдия и картечници срещу население на открито. Самолетите достигат столицата, летейки по Владайското дефиле, над Владая, Княжево,

³⁰ Богдан Филов, Дневник, С., 1982, с. 291.

³¹ Витка Тошкова, с. 106-107.

³² Румен Руменин, Летящите крепости над България, Кюстендил: Читалище Зора, 2009, с. 45.

Бояна, Драгалевци и Симеоново. Освен това се оказва, че твърде голям брой от бомбите остават неексплодирани и се изисква тяхното обезвреждане (използват се доброволци-затворници, като след операцията по обезвреждането командирът на въздушните войски ходатайства за „максимално облекчаване на тяхното наказание, като това се приложи незабавно“) ³³.

Въпреки че правителството не иска да всява паника и донякъде подценява тази подготовка с оглед липсата на директна заплаха през следващите близо две години, работата в тази насока продължава. Министерският съвет излиза с 5-6 различни постановления, касаещи последиците от бомбардировките. Те се отнасят до отпускане на суми за пострадалите, безплатно лекуване на ранените, създаване на специални служби, уреждащи проблемите на пострадалите граждани, загиналите се погребват за сметка на съответните общини и др. ³⁴ Очевидно властта иска да помогне на пострадалите и се наема с нелеката задача да организира защита на населението.

Важен въпрос тук е взаимодействието на гражданските и военните власти – още повече, че днес, четейки запазените архиви се оказва, че в Генералния щаб преценките и анализите на случващото се и мнението за мерките, които следва да се предприемат са най-адекватни. На 11 април 1941 г. командирът на въздушните войски заповядва на началниците на гарнизоните, на дивизионните области, на главния директор на железниците и на Министерството на вътрешните работи и народното здраве „при въздушни нападения да се урежда едно разумно и резултатно сътрудничество между органите на П.В.Х.О. от една страна и професионалните пожарни и полицейски органи, от друга страна“. Само при наличността на подобно сътрудничество би могло да „се постигне по-бързо и по-леко крайната обща цел – бързо, основно и с малко усилия и жертви ограничаване пораженията от въздушното нападение на врага“. ³⁵ Посочва се изрично, че полицейският и пожарният началник само може да са от помощ със своя професионален опит на военния началник на отделението по въздушната защита.

³³ Пак там, с. 46.

³⁴ Пак там.

³⁵ СГОДА, ф. 1к, оп. 4, а.е. 26.

Въпреки описаната дотук реакция и на властите, и на обикновеното население трябва да се посочи, че правителството и столичната община още през есента на 1939 г. предприемат мерки и конкретни стъпки с цел защитата на населението и инфраструктурата на столицата от евентуални въздушни нападения. Това е естествено след очерталото се още през 30-те години (в Китай, в Испанската гражданска война, по време на Абисинската криза и други събития) и през първата фаза на войната (1939-1941 г.) масово използване на въздушните атака за тактически удари върху стратегически цели на противника с цел унищожаване на стратегическа инфраструктура и промишлени мощности, а така също и за всяване на ужас и страх сред цивилното население. Достатъчно е да се припомнят въздушната подготовка на Вермахта при осъществяването на блицкрига най-напред срещу Полша, а после и срещу Холандия, Дания, Франция, Югославия, Гърция; бомбардировките над Хелзинки по време на Съветско-финландската война през зимата на 1939-1940 г. и особено – непостигналата целите си, но опустошила Острова „битка за Англия“ през лятото на 1940 г.³⁶

Законовата основа на всички предприети мерки е Наредбата-закон за противовъздушната и химическата защита на населението на Царството от 1936 г. (съкратено – П.В.Х.З.)³⁷. Съществено място в организацията на противовъздушната отбрана и подготовката за въздушни нападения на страната като цяло и столицата в частност играе войската и съответните нейни органи. От особено значение за ефективността на подготовката за противовъздушна отбрана е готовността за сътрудничество с гражданските власти. В основата на това взаимодействие е вече цитираната Наредбата-закон за П.В.Х.З. на населението в Царството от 1936 г. (особено в нейните чл. 18-19). На 2 октомври 1939 г. началникът на Софийския гарнизон нарежда за първи път на началниците на войсковите части да проучат мерките, които е необходимо да се предприемат за защита от въздушни нападения. Столичната община е задължена да подготви план за постоянно и пълно затъмнение на столицата. Утвърден е „Правилник за противовъздушната предупредителна служба в територията на България“. Със заповед № 4 от 16 януари 1940 г. командирът на въздушните войски се разпорежда да се формира

³⁶ Amy Helen Bell. London Was Ours: Diaries and Memoirs of the London Blitz, London I.B. Taurus: 2011, Claudia Baldoli et al. (eds), Bombing, States and People in Western Europe, London: Continuum, 2011.

³⁷ Държавен вестник, бр. 167 от 1936 г.

една въздушно-предупредителна рота към бомбардировъчния орляк в Пловдив. През лятото на с.г. тя изгражда въздушно предупредителни постове из цялата страна.³⁸

Според т. 10 на Наредбата-закон всички населени места в страната, подлежащи на противовъздушна защита се делят, съобразно размерите, на „участъци“ и „обекти“ по противо-въздушната отбрана (ПВО). „Участък“ е част от населено място в границите на което действа една пожарна команда, наречена „участъкова команда“. Под „обект“ се разбира едно отделно стопанско предприятие, ж.п. гара, индустриално заведение, държавно или обществено учреждение или по-голяма жилищна сграда.³⁹ В зависимост от големината, разположението, стопанското и военното значение обектите за въздушно нападение са разделени на три категории в съответен списък, утвърден със заповед на министъра на отбраната⁴⁰. Ръководството на защитата се упражнява от съответния военен или граждански началник. Всички невоенни лица, повикани да участват в подготовката и провеждането на противовъздушната отбрана се считат за граждански мобилизирани или отбиващи противовъздушна повинност. Ангажираните носят върху униформите или дрехи съответната черна лента с бяла ивица по средата.

През април 1940 г. е приет Закон за гражданската мобилизация, което има важна роля за преминаването на обществото на военна нога. Създадена е Дирекция за гражданската мобилизация и е утвърден Правилник за прилагане на закона.⁴¹ Със Заповед № 65 от 6 юли 1940 г. началникът на Софийския гарнизон обявява „Заповед за защита на населението от въздушни нападения“, в която се уточняват сигналите за тревога, въпросите на затъмнението, закритията, евакуацията. Постановление № 20 на МС от 21 август 1940 г. разпорежда назначаването на военни коменданти в предприятията, които отговарят за прилагането на Закона за гражданската мобилизация.⁴²

През есента на 1941 г. се пристъпва към изграждане на структурата и взаимовръзките, между различните институции, заангажирани с противовъздушната отбрана на столицата. Въпреки че през 1941 г. са бомбардирани около 25 населени места и

³⁸ Р. Руменин, Цит. съч., с. 22.

³⁹ СГОДА, ф. 1к, ап.4, а.е. 1262, л. 221.

⁴⁰ Упътване за подготовка и прилагане на защитните мерки от населението при въздушни нападения, София: Печатница на военно-издателския фонд, 1941.

⁴¹ Държавен вестник, № 97, 100, 150, 18 април, 4 май, 24 юни 1940, № 19, 28 януари 1941 г.

⁴² Р. Руменин, Цит. съч., с. 23.

обекти, че са загинали 115 д. и са били ранени над 160 д. населението не е подготвено за масирани бомбардировки, разрушения, лишения и страдания.⁴³ Правителството се мъчи да подпомогне семействата на пострадалите, а в щаба на армията и особено във въздушните войски, съдейки по документите, са наясно, че не е направено всичко необходимо за въздушната защита на населението и се предприемат конкретни мерки. Актуализиран е в съответствие с новите военновременни условия изготвения в мирно време и обнародван през 1937 г. Правилник за П.В.Х.З.⁴⁴ Именно в него се регламентира създаването на защитни групи и техния брой за различните градове и обекти – 20 за София, 12 за Пловдив, 8 за Варна, по една за Горна Джумая и Кюстендил. Подготовката на членовете на защитните групи се извършва по „План за подготовка и повикване на обучение П.В.Х.З. при дивизионните области, военните окръжия, гарнизоните и обектите от I категория, дето няма гарнизон от 1 март 1941 г.“ За страната групите са 93 с 93 офицери, 465 подофицери, 12 648 редници или общо 13 206 д.⁴⁵

В съответствие със закона и опита от първите нападения от пролетта началникът на столичния гарнизон ген.майор Никола Михов издава на 3 септември 1941 г. специално разпореждане, допълващо отделението по П.В.Х.З. към гарнизона с няколко служби от общината. В състава на отделението са включени Водопроводното отделение към СГО с цялата му материална част и обслужващия я технически и друг персонал, Архитектурната Градоустройствена дирекция с цялата ѝ материална част, Дирекцията на трамваите и осветлението със съответните инсталации и мрежи.⁴⁶

Военните и гражданските власти имат изключително важна роля и задачи по оповестяването на предстоящо нападение⁴⁷. Те осигуряват дежурства по наблюдение на небето и имат задължението да подадат съответния сигнал за тревога (бързо биене на камбаните и непрекъснат вой на сирените в продължение на 10 минути)⁴⁸ чрез биене на църковните камбани, свирене на електрическите сирени, парни свирки и др. като съответното оповестително средство също има дежурни. Това е основното задължение на

⁴³ Пак там, с. 59.

⁴⁴ Държавен вестник, бр. 88, 22 април 1937.

⁴⁵ Р. Руменин, Цит. съч, с. 60.

⁴⁶ СГОДА, ф. 1к, оп. 4, 1271, л. 19.

⁴⁷ Упътване за подготовка и прилагане на защитните мерки от населението при въздушни нападения, София: Печатница на военно-издателския фонд, 1941.

⁴⁸ СГОДА ф. 1к, оп. 3, а.е. 106, л. 36.

наблюдателните ядра. Обектите от първа категория се предупреждават от предупредителната служба на Въздушните войски, а останалите – от службата за защита на населението. Сигнал за въздушна тревога се подава, когато самолетите са на 50-70 км разстояние от обекта. След нападението, когато самолетите се отдалечат на 20-30 км. се дава „отбой“ (рядко биене на камбани и прекъснат вой на сирените в продължение на 5 минути). Води се дневник на подаването на всеки сигнал, съответно с час на оповестяването, брой на атакуващите самолети, брой на свалени такива, графика на смените.

На 2 септември 1942 г. при прелитане на противникови самолети над София започва да се дава сигнал „въздушна тревога“. Както посочва Р. Руменин, „има случаи, когато противникови самолети преминават над селища, но никой не дава сигнал за тревога, защото очаква „указания отгоре“. Не навсякъде се спазват и изискванията за затъмнение“. Това води до излишни жертви, а и населението свиква с „виенето“ на сирените и дори ги нарича на галено „Баба Наста“, по името на популярна народна певица от емисиите на Радио София.⁴⁹

Натоварени с въздушната защита на населението са съответните защитни групи с формираните вътре в тях ядра според категорията на охранявания обект. Съществуващите професионални пожарни команди и служба първа и бърза помощ съставляват общ резерв при действията на П.В.Х.З. Общинската санитарна власт и Червеният кръст устройват превързочни места в защитните райони и болници за лекуване на пострадалите. Службата за обществени бедствия се подчинява в режим на тревога и нападение на въздушната отбрана. Полицейските органи засилват при нужда въздушната защита. Населеното място се разделя на райони – във всеки район действа една защитна група. В по-големите общини се създават специални технически ядра (електротехническо, водопроводно, пътнопаважно, канализационно и др.). Началници на групите са запасни офицери до чин капитан, началниците на ядрата – запасни подофицери или кандидат-подофицери, за защитници – лица от 18 до 50 години, неподлежащи на военна служба или гражданска мобилизация. Във всяко ядро се назначават и 3-5 резервни защитници. Групите имат материална част, предоставена им от военните или от общините.

⁴⁹ Р. Руменин, Цит. съч, с. 66.

През 1941-1942 г. е извършена и конкретна реорганизация на въздушните войски, на които е подчинена и противовъздушната отбрана. Дотолкова, доколкото темата на дипломната работа излиза извън чисто военните аспекти на противовъздушната защита, тук само ще споменем, че за командир на въздушните войски е назначен ген. Димитър Айранов. Със заповед № 46 от 12 март 1942 г. е обявена новата организация на въздушни войски като се създават три въздушни бази с центрове София, Стара Загора и Горна Оряховица, които ръководят съответните области за въздушна отбрана. Впоследствие се създават 3 радиопредупредителни роти, всяка с по три взвода, който поемат въздушно предупредителната служба. Към 28 септември 1942 г. привършва разпределението на обектите, които се охраняват от ПВАО (Противовъздушна армейска област) както следва: I ПВАО с щаб в София, отговаряща за София, Варна, Бургас, Перник, Побит камък, военната фабрика и летището в Казанлък; II ПВАО с щаб в Казанлък – Казанлък, военната фабрика в Сопот, мина „Бор“ (Зайчарско), Пловдив, Горна Оряховица, гарата и погребите в Стара Загора, Шумен, Балчик, гара и складове за бензин в Русе, Варна – гарата и бензиновите складове; III ПВАО с щаб в Ямбол – Ямбол, гарата и бензиновите складове в Бургас, гарата в Зли дол, бензинови складове в Сливен, гарата на Скопие, летището в Казанлък; IV ПВАО с щаб в Горна Оряховица – Горна Оряховица, Варна, Гара Раковски, гара Каспичан, гара Русе, Габрово и военната фабрика в Казанлък.⁵⁰

Зачестилите през втората половина на 1942 г. чужди полети над страната стриктно налагат спазването на указанията за затъмнение. На 2 октомври 1942 г. отново е въведено затъмнението за цялата страна, отменено на 16 май 1941 г. Целта е селищата да останат нощем незабележими от въздуха, както и да бъдат незабележими или трудноразличими от околната среда конкретни постройки, складове, резервоари и др. На 14 ноември 1942 г. Щабът на войската разпраща до всички военни области „Упътвания за камуфлиране и маскиране от въздушни нападения и наблюдение“. Към всяка военна област се формират групи в състав 10 професионални бояджии и 10 трудоваци, на които се раздават скици и те работят по премахване белотата на фасадите, боядисване на покривите на петна, създаване

⁵⁰ За реорганизацията и силите на въздушни войски, които обслужват въздушната защита вж. подробно Р. Руменин, Цит. съч., с. 59-61, 64-66.

на макети в естествена големина на обекти, представляващи интерес за противника за отклоняване на ударите от реални цели.⁵¹

След съответните инструкции от Военното министерство от началото на март 1943 г. ген. майор Наков - началник на Софийския гарнизон издава на 24 март с.г. съответната Заповед № 29 по подготовката на Столичната П.В.Х.З. В нея се отделя специално внимание на съответната подготовка на участниците в пожарните ядра и защитните групи посредством специализирано теоретично и практическо обучение⁵². В курсовете се изисква от командирите на пожарните ядра да имат техническите знания и практически умения за бързото откриване на пожарните огнища и своевременното потушаване на възникналите пожари, а така също да организират „изнасянето на пострадалото население и спасяването на тяхното имущество при пълна готовност за саможертва и безкорист“⁵³. Участниците в групите следва да „бъдат готови за бързи, смели и решителни действия – по единично или в състава на ядрото, при потушаване на пожарните огнища, предизвикани от въздушни нападения“⁵⁴. Интересен момент в заповедта е изричното уточнение „всяко действие на защитника-пожарникар да бъде резултат от съзнателна и безкористна дейност като се има предвид, че със своите действия облекчава страданията на своите близки и подпомага цялостната защита на Родината“⁵⁴. Обучението (по 3 часа обучение всеки работен ден привечер) се провежда в периода 25 март – 15 април 1943 г. и обхваща получилите специални повиквателни 92 запасни кандидат-подофицери като командири на пожарни ядра и 1754 запасни редници, организирани като защитници-пожарникари. Ръководител на обучението е началника на Отделение П.В.Х.З. при гарнизона кап. Коста Станев. Командирите се подготвят от Началника на Софийската пожарна команда г. Юрий Захарчук.⁵³ В детайлния учебен план⁵⁴ са посочени отделните теми и лектори, като водещи са разпоредбите на Правилника за службата по защитата на Царството от въздушни нападения.

⁵¹ Пак там, с. 69.

⁵² СГОДА ф. 1к, оп. 4, а.е. 1284, л. 1 – 3.

⁵³ Пак там л. 1-3.

⁵⁴ Заповед № 29 на началника на софийския гарнизон по подготовката на защитниците на столичната П.В.Х.З., София: П-ца Елисей Петков, 1943 (с. 5 – 11 в нея изрично и най-подробно са изброени темите, по които се водят лекциите – б.а.).

На 15 май 1943 г. кап. К. Станев подписва „Наредба за пазене, поддържане и охрана на защитното имущество на кварталните защитни групи“⁵⁵. Предаването на имуществото става при строг контрол и отчетност със съответните приемно-предавателни протоколи, инвентарни и материални книги, книги за проверки и др. Командирът отговаря за изправността на защитното имущество и прави задължително две проверки на седмица, съответните ядра – отговарят пред командира, осигуряват почистване на помпи и други съоръжения, охрана на имуществото. Началникът кап. Ю. Захарчук отговаря за общия надзор по пазенето и осъществява поне една проверка месечно. При проверките се изисква да се записва и какви мерки са взети за изправяне на повреденото имущество. Създава се и специална дежурна група, снабдена с автомобил, която трябва да е готова да помага за поправяне на повредените съоръжения (в състав 4 автомобилни монтьори, двама оксигенисти-шлосери и един общ ръководител) и да разполага със съответния запас резервни части.

Гражданската подготовката е осъществена в няколко направления. В чисто архитектурен и градоустройствен план най-съществената мярка (в съответствие с опита на други страни в Европа) е строежът на нови скривалища и укрития или приспособяване на съществуващи помещения за тази цел, където населението да се скрие при въздушно нападение и да се предпази от най-тежките последици от евентуални бомбардировки. В тази връзка, още преди началото на войната и в съответствие с цитираната наредба-закон Архитектурно-благоустройствената дирекция към Софийската голяма община (СГО) издава разпоредби и изисква във всички новостроящи се сгради (в рамките на утвърдените строителни планове) да се обособят помещения или да се построят скривалища за защита от въздушни нападения. В архива на дирекцията от лятото на 1939 г. са запазени много протоколи от извършени проверки, изпратените съответни писма-разпоредби с предупреждение за бъдещи глоби към онези собственици, които не изграждат такива скривалища при строежа на нови жилищни сгради в центъра на София.⁵⁶ Вероятно лични и бизнес интереси и стремежът на собствениците към повече полезна площ възпрепятства създаването на истински скривалища в големите къщи и частни кооперации. Същевременно, ако изключим подземните пространства в големи обществени сгради като

⁵⁵ СГОДА ф. 1к, оп. 4, а.е. 1288, л. 1 – 5.

⁵⁶ СГОДА, ф. 1к, оп. 3, а.е.92 л. 1-62.

Съдебната палата, Министерството на вътрешните работи, Военното министерство и др. не е направено необходимото за подготовка на големи обществени скривалища, които да приютят работещи или оказали се на улицата при сигнал „тревога“ граждани.

В съответствие с разработените планове за въздушна защита в едно защитно помещение следва да се приютяват не повече от 50 души. В закритията е забранено да се използват осветителни средства, поглъщащи кислород като свещи, затова единствено са разрешени електрически фенерчета. Максималният брой хора в едно убежище зависи от кубатурата на помещението като нормата е 3 куб. м. на човек (минимумът е 2 куб.м.). Освен скривалища се предвиждат и спешната подготовка на защитни окопи, които следва да започнат да се копят, когато страната бъде обявена в състояние „въздушна защита“. Профилът им е зигзагообразен, конусовиден с дълбочина до ръст и половина и ширина отгоре 1.50 – долу 0.40 м. Окопите биват открити и закрити като са особено подходящи за сгради без железобетонни плочи – изграждат се в двора и са отдалечени поне на разстояние половината от височината на сградата⁵⁷.

Същевременно като главна задача с превантивен характер при евентуални нападения са предвидените мерки по затъмнение на улиците и сградите. Уличното осветление се намалява максимално като се оставя само най-необходимо ориентировъчно осветление. За да се ориентират хората в тъмнината важни кръстовища, опасни места, стълбища и други места се боядисват в бяло. Вътре в сградите следва навсякъде да се изключи ненужното осветление и да се осигурят достатъчно количество осветителни средства – свещи, газови лампи, фенери. От гражданите се изискват конкретни действия особено за постоянно затъмняване на малките крила на прозорците, при възможност – използване на подвижни затъмнение от пердета или картони в долната част на прозорците, при невъзможност с капаци, одеяла, черги, а в краен случай - където няма възможност за затъмнение да се поставят тъмносини крушки или постоянно лампите да бъдат обвити с тъмносиня хартия и др. Изрично се посочва, че черната хартия е с формат и цена, регулирана от държавата като същото се отнася и за съответните летви за нейното закрепване. Трябва да се премахнат всички рекламни осветления на витрини и магазини,

⁵⁷ Упътване за подготовка и прилагане на защитните мерки от населението при въздушни нападения, София: Печатница на военно-издателския фонд, 1941.

да се осигури покриването на откритите остъклявания с тъмна хартия, а там където има рулетки и жалузи не е необходимо такова затъмнение. Следва да се подготвят затъмнителни калъфи за превозните средства с отвор 1 см отдолу, за да не се вижда по-далеч от 100 м.⁵⁸

Началото на войната е свързано и с други промени в начина на живот на обикновените хора. С цел борба с разхищения на хранителни продукти още септември 1939 г. се забранява коленето на телета и малачета под година и половина и търговията с месо от тях. На 13 септември 1939 г. в столицата се въвежда със специална наредба на столичния кмет забрана за консумиране и продажба на месо и месни продукти (т.нар. „безмесни дни“ – сряда и петък). Изключения се допускат само със заповед на Министъра на земеделието и държавните имоти по повод определени празници, чествания и в медицинските заведения. На нарушителите се налагат глоби и затваряне на магазините, кланиците, ресторантите и складовете.⁵⁹ Сред контролните органи по наредбата се упоменават изрично органите на държавната и общинската полиция. Аналогични разпоредби са приети в цялата страна в съответствие с нарочно постановление на Министерския съвет като мярката е мотивирана „в името на държавния интерес“. Наредбата е разпратена до полицейските участъци и ветеринарни служби за въвеждането на съответния контрол като са изготвени и съответни образци за налаганите актове и друга документация за глобите и конфискацията на заловените забранени за продажба продукти. Интересно е, че през следващите месеци и години тази разпоредба се спазва стриктно като съответно, когато се падат безмесни дни по време на национални празници се правят изключения, както и за важни събития и тържества на държавни институции и чужди посолства (но със съответните разрешения). Със засилването на дефицита от хранителни стоки на пазара безмесните дни стават в края на 1942 г. три – понеделник, четвъртък и петък. Столичният комисар по снабдяването и регулирането на цените М. Кошев издава съответна заповед, забраняваща продажбата, готвенето и поднасянето на вътрешности, глави, шкембе борба, пача и др.⁶⁰

⁵⁸ СГОДА, ф. 1к, оп. 3, а.е. 106, л. 21.

⁵⁹ СГОДА, ф. 1к, оп. 4, а.е. 45, л. 3, 4.

⁶⁰ СГОДА, ф. 1к, оп. 3, а.е. 91, л. 4.

В по-общ план проблемите с пазара на потребителски стоки, въвеждането на купонна система и борбата срещу спекулантите и чернорсаджиите се вменява като основно правомощие на Главното комисарство по снабдяването. Както се казва в годишния отчет за 1943 г. на Службата по контрола и санитарна проверка на продуктите от животински произход, завеждана от д-р Г. Кебеджиев, „поради военновременната обстановка снабдяването на столицата с хранителни продукти от животински произход е крайно затруднено и в тясна зависимост от органите по снабдяването на столицата... Да се изискват особени подобрения на службата днес е изключено, въпреки че в сегашната организация и начин на изпълнение би могло много да се желае“⁶¹.

Друг важен елемент е ограмотяването и подготовката на гражданството за въздушна защита. Още през 1939-1940 г. Щабът на Софийския гарнизон разпорежда провеждането на упражнение по въздушна защита с времетраене една седмица. Специално е създаденото Дружеството за въздушна защита при столичния гарнизон „Симеон Велики“, което издава още на 29 октомври 1940 г. плакат-позив с указания за тези упражнения. Поставя се срок до 15 ноември 1940 г., в който гражданите да осъществят всички мерки по затъмнение на сградите, а освен това да разчистят таваните и мазетата от запалителни материали, за да не създадат опасност от пожар от запалителни бомби, за да може да се осъществяват възстановителни и разчистващи мерки. На опасните места в сградите трябва да се разположат кофи с вода и сандъци с пясък или пръст. Добре е да има пожарогасители и спомагателни средства като лопати, кофи, градински маркучи. Запалителните бомби най-ефективно се гасят със сух пясък. Върху пожарните кранове трябва да има лесно забележими белези.

Освен това гражданите са съветвани да използват за укрития в сгради, където няма такива – наличните зимници, долни етажи, коридори и стълбища.⁶² При сигнала „тревога“ гражданството се призовава да бъде спокойно при укриването в скривалищата, да няма блъсканица и при препълване на помещенията – да се ориентират към съседни сгради, паркиране на превозните средства до тротоарите, разпрегване на конските коли и връзване на животните, намиращите се в кина, театри и др. обществени сгради остават

⁶¹ СГОДА ф. 1к, оп. 4, а.е. 92, л. 9-10.

⁶² СГОДА, ф. 1к, оп. 3, а.е. 106, л. 21.

там. Специално се отделя внимание на домоначалниците да отговарят за реда, дисциплината и първата помощ в сградата, за която отговарят и да ориентират гражданите към близката квартална защитна група⁶³.

Началникът на столичния гарнизон ген. - лейт. Константин Лукаш е доволен от проведените обучения и упражнения и заявява пред в. „Утро“, че „столичани могат със спокойствие да посрещат утрешния ден, защото младежта като утрешни защитници – полицаи, санитарни, пожарникари е подготвена да изпълни със себеотрицание своя отечествен дълг във въдворяването на дисциплината и даване на бърза помощ на пострадалите от поражения при въздушни нападения“⁶⁴.

Започва и подготовката на общинските служби и държавните органи в столицата за евентуални въздушни нападения. На първо място сред тях е столичната пожарна служба. В рапорт до министъра на В.Р.Н.З. от началото на септември 1939 г. инспекторът по пожарно дело към министерството Захарчук предупреждава за „голямата и страшна опасност, която пожарите представляват, особено при условията на една съвременна война“ и настоява за „бързи и решителни мерки“. Според него химическата опасност е много по-малка и той настоява за предприемане на неотложните мерки за противопожарна защита в съответствие с Правилника за организация на пожарната охрана в България от 1934 г.⁶⁵ Според Захарчук тези мерки включват набавянето или изграждането на съответните противопожарни съоръжения във фабриките и индустриалните предприятия, организационни разпоредби, гарантиращи, че тези съоръжения няма да бъдат употребявани за никакви други цели, въвеждането на сигнали за тревога, създаване на организация за противопожарна охрана и защита в малките градове и селата, където няма такава, изграждането на специални противопожарни резервоари за вода, разчистване на тавани и мазета от леснозапалими стари предмети. Захарчук прави обиколка на софийските пазари, констатира какви противопожарни инструменти и средства като помпи, маркучи и ръчни помпи има и изисква в своя рапорт те да бъдат изкупени за нуждите на пожарната команда, тъй като в скоро време може да стане невъзможно те да бъдат внесени с огледа на войната (общата стойност е около 1 400 000 лв. за които той

⁶³ СГОДА, ф. 1к, оп. 3, а.е. 106, л. 21.

⁶⁴ В. Утро, 24 ноември 1940 г.

⁶⁵ Държавен вестник, бр. 84, 16 юли 1934 г.

призовава, при необходимост да бъде ползван фонд „Пожарно дело“, натрупан от застраховките на държавните и общински сгради срещу пожари в Б.з.к. банка и неизползван до момента)⁶⁶.

По това време, в началото на войната Пожарната команда към СГО има един началник, двама помощник началници и 149 младши и старши пожарникари. Материалната част включва 15 коли като от тях 10 автомобилни помпи-водоноски (от тях 6 полугодни и полусигурни, 2 без резервоар за вода), 2 автомобилни помпи, 1 автомобилна водоноска, 1 механична стълба (полугодна и полусигурна) и 1 автомобил-коминджийска кола. Трите автомобилни помпи и механичната стълба, поради дългото употребление не са сигурни в движение и са несигурни в действие. При този подвижен състав Софийската пожарна команда образува 11 пожарникарски отделения с намален личен състав. Всяко едно отделение е в състояние да гаси самостоятелно пожар в една средноголяма сграда. Няколко отделения са в състояние да се борят с пожар в многоетажна кооперация, а при пожар в един квартален блок между четири улици пожарът евентуално би бил овладян от всичките 11 отделения, действащи заедно – т.е. да го локализируют и да предотвратят неговото разрастване. Ето защо идеята е силите на пожарната служба да действа като ударна пожарогасителна група за гасене на големи стихийни пожари, а при отделните по-малки пожари да се ползват пожарогасителните ядвa на защитните групи, където само при недостиг ще бъдат прашани отделения от щатната пожарна служба⁶⁷.

Подготвен е план за разквартируването на техниката и отделенията. В Централната пожарна команда остават 3 коли плюс една помпа поливачка. В Първи пожарен клон на ул. „Пирот“ има 5 автомобили, а останалите коли са разпределени по една във Втори клон ул. „Арсеналска“, Трети клон зад гарата, Държавния гараж на бул. „Тотлебен“ № 1, Министерството на В.Р.Н.З., в училище „К. Фотинов“, в училище „В. Априлов“ на ул. „Шипка“ № 10, и в Княжево, където е Четвърти пожарен клон. При тревога началника на Столичната пожарна команда се явява в Щаба на отделението П.В.Х.З. и оттам ръководи

⁶⁶ СГОДА, ф. 1к, ап.4, а.е. 1262, л. 212-214.

⁶⁷ Пак там, л. 215–216.

общата противопожарна борба в града⁶⁸. В Централния клон и в Техническата работилница към общината се държи неприкосновен запас от гориво в случай на тревога.

Пряко свързана с противопожарната защита на населението, както и с нормалния живот на столичани е подготовката на водопроводната система в София за въздушни нападения. В писмо до Началника на Столичния гарнизон и до Командира на ВВС от лятото на 1942 г. началник Юр. Захарчук съобщава, че специална група, включваща и Началника на Софийската санитарна служба Илия Минов, подначалника на водопроводното отделение към общината инж. Т. Кантарджиев проучва постъпилите сведения за състоянието на водоснабдяването⁶⁹. София се водоснабдява с два основни водопровода – „Рила – София“ и „Витоша – София“ и в случай на повреди вследствие от въздушни нападения общинските власти се готвят за временно водоснабдяване от други източници. За домашни нужди се предвижда използването на съществуващите кладенци в частни имоти (след като санитарната служба се произнесе за годността им за ползване за питейни, пожарни и други нужди), водопровода „Паша бунар“ (снабдяващ специално Софийската духовна семинария и Военното училище), малките местни водопроводи в околностите на София, съществуващите водни резервоари на СГО в Лозенец, Бояна, Симеоново и в болница „Червен кръст“, водата на минералните бани в София – Софийски минерални бани, баните в Овча купел, Княжево, Горна баня, както и на кварталните бани в Подуяне, Лозенец и „Три кладенци“. За пожарни нужди ще се използват и водите на Владайската, Перловската, Боянската, Суходолската и Слатинската река, водата от езерата в Борисовата градина, Военното училище, от басейните в летните къпални „Княгиня Мария Луиза“ в Борисовата градина, къпалня „Княз Симеон Търновски“ на ул. „Пирот“, къпалня „Дианабад“ по пътя София – Бистрица, канализационния басейн на Александровската болница и този в кв. „Баталова воденица“.

Оценявайки тези ресурси софийските власти предприемат съответни мерки. Съществуващите кладенци са описани, изследвани и около тях са поставени съответни табели и се осигурява контрол срещу тяхното замърсяване. Получено е специално разрешение от Военното министерство за ползване на споменатите техни водопроводи и

⁶⁸ СГОДА, ф. 1к, оп. 4, а.е. 1483 л. 377-378.

⁶⁹ СГОДА, ф. 1к, оп. 4, а.е. 1273, л. 1-8.

са инсталирани обществени кранове и чешми. Каптирани са малките местни водопроводи в околностите на София (особено в Драгалевци, Бояна, Княжево и Горна баня). За да могат да се използват от населението новите каптажи и водните резервоари на СГО са предприети технически стъпки за директното им използване на място или прокаране на тръби, вкарващи водата в градската водопроводна мрежа. Осигурена е съответната дезинфекция и предварително изчистване на водохранилищата. След обявяването на столицата в положение на противовъздушна защита населението следва да се предизвести, за да напълни съответните съдове за съхранение на вода, бойлери и др. при пестеливо използване на водата.

Предприети са и конкретни мерки за използването на ресурсите за противопожарни нужди – осигуряване на лесен достъп до всички източници (особено частни кладенци) на моторните помпи, по протичащите в столицата реки са направени малки бентове, за да може да се изчерпва вода, задължават се парковите служби да поддържат пълни езерата в Борисовата градина, къпалните са свързани с шосеен път, за да може да се ползват ресурсите им, собствениците на бани, басейни, резервоари се задължават да ги държат пълни. Общият брой на подготвените такива временни резервоари за вода за пожарни цели е над 90. Счита се, че ако резервоарите и басейните в София са пълни, столицата ще разполага с 60 млн. литра вода за пиене дори при разрушаването на цялата водопроводна градска мрежа. В тази сметка не се включват водите от годните за пиене кладенци, домашните запаси на всяко семейство и запасите на фабриките и индустриалните предприятия. Към тях трябва да се прибави дебит от 1 400 л минерална вода в минута, което е 840 хил. литра за час. Този резерв означава 120 л на човек при 500 хил. население на София или запас от 12 дни при потребление от 10 л дневно без да има никакъв допълнителен приток. Наличието на кладенци (особено артезиански) и минералните извори правят картината малко по-оптимистична. Що се отнася до водата за добитъка, Ветеринарната служба е убедена, че в реките на София има достатъчно и доброкачествена вода за водопой на добитъка⁷⁰.

При въздушните нападения през 1941 г. излизат наяве редица неблагоприятия при оказването на медицинска помощ на ранените. Това кара командването на въздушните

⁷⁰ СГОДА ф. 1к, оп.4, а.е. 1273, л. 1-8.

войски да вземат специално решение от 6 януари 1942 г. за организирането на лекарско-санитарна служба за защита на населението при въздушни нападения. Според това решение първа медицинска помощ следва да се оказва на място или в специални предварително определени места за прибиране на ранените още по време на бомбардировката от санитарно-медицинските ядра на защитните групи, а след отбоя пострадалите се насочват към кварталните превързочни пунктове. Леко ранените сами се насочват, а тежко ранените се пренасят в пунктовете, а оттам към болниците. Обгазените се считат за тежко ранени. Един превързочен пункт се предвижда за 10-15 хил. д. население.

Общината изготвя списъци на най-важните документи, които следва да се запазят при евентуални нападения. Така например Ветеринарното отделение към общината, чието бюро е на ул. „Бенковска“ № 7 с началник д-р К. Катранджиев определя още през 1942 г. списък от преписки и други документи, подлежащи на специални грижи⁷¹. Същото се отнася до архитектурно-градоустройствената дирекция, която прехвърля най-важните градоустройствени планове в специално хранилище, Културният отдел, който подготвя за съхранение колекцията си от ценни книги, документи и картини, които се намират в Градската библиотека и др.

Общинските власти още през февруари 1943 г. изработват специален наръчник за подготовка за защита на населението от въздушни и химически атаки, а през май с.г. – и план за проверка на подготовката за подобни спешни действия. Основните моменти от въпросният план от май 1943 г. са обобщени в широко-разпространен на плакати и позиви апел на Службата по П.В.Х.З. към Софийската община до гражданството, който започва с констатацията: „Въздушната война има своя история. Нейният развой през тази война ни даде много поуки, които трябва да изпълняваме до най-възможния предел жертвите в хора и загуби в материали при противникови въздушни нападения.“

Службата групира спешните мерки в две категории – „предварителни мерки“ и „мерки при сигнала „тревога““. Сред предварителните мерки на първо място се посочва изселването в малък град или село, ако пребиваването и оставането на семейството в

⁷¹ СГОДА, ф. 1к, оп. 4, а.е. 68, л. 1-2.

столицата не е крайно наложително. Подготовката на сградите за евентуално нападение включват затъмнителни мероприятия по прозорците и входовете на сградите, наличие на списък на живущите в сградата и на домоначалника, укрепване на таваните за поемане на допълнителен товар (столичната община осигурява майстори за подобно укрепване като предпазване от нововъзникнал товар поради разрушения) и отстраняване на леснозапалими предмети от таваните на сградите и осигуряване на свободно пространство за придвижване при гасене на пожари, наличие на пълни съдове с вода при входовете и таваните, складиране на пясък, пръст, лопати, ведра и други противопожарни съоръжения, избор на скривалище в най-неуязвимото помещение в сградата, където е възможно да се направят нови скривалища с поне 2-3 изхода в противоположни посоки и с пръст пред прозорците на тези скривалища, да се укаже пътя до скривалището и да се осигурят медикаменти, инструменти, евентуално столове и пейки за болни хора и деца. Трябва да се помни къде е най-близкия уличен противопожарен кран и къде са установени пунктовете за поемане на ранени към защитните групи⁷².

При „тревога“ основното е запазването на самообладание, спускане на затъмнителните покривки, сваляне на вътрешните прозорци (срещу счупване), отвинтване на бушоните при електромера, спиране на главния спирателен кран на водопровода (при срутване може да наводни скривалището), отваряне входните врати на сградата, приемане на външни лица само в скривалището и следене на поведението им, спокойно слизване в скривалището, осигуряване на 2 л. прясна вода на човек, да не се стои пред входове и прозорци, и напътствия, „не проявявайте любопитство, защото може да ви струва живота“. Общите указания включват избора на укритие (най-сигурно е скривалище под нивото на улицата), носенето на документи за самоличност (децата – специални закачени на врата картончета, написани от родителите им), подготвен комплект дрехи, оставени в друг квартал, назначаване на подходящи хора за домашни пожарникари. При обявяване на тревога поне един „домашен пожарникар“ следва да остане на тавана за да се справи с малки запалителни бомби или да почне да се бори с нововъзникналите пожари, тъй като „поуките от въздушната война показват, че при подобно бързо действие 90% от падналите запалителни бомби могат да се обезвредят“.

⁷² СГОДА, ф. 1к, оп. 3, а.е. 106, л. 7.

Указанията към кметовете включват призови за осигуряване на достатъчно пясък и рохкава пръст за борба с пожарите, поддържане на изправност на водоснабдителната мрежа, подготовка на пожарните команди, осигуряване на достатъчен запас от стъкла в стъklarските магазини. Към хората се излиза с призив да следят указанията, да се „разреди населението на големите градове“, за да се намалят човешките загуби. Затова още февруари 1943 г. се препоръчва на населението да настани семействата си в по-малки градове и села при близки. Взети са и конкретни мерки по защита от пораженията от въздушни нападения на промишлени предприятия – като изкопаване на покрити окопи около сградите за приютяване на работниците на смяна, уреждане на вътрешни правила за оповестяване при „тревога“ и др.⁷³⁾

Така към средата на 1943 г. столичните власти и държавните институции са направили немалко за подготовката за въздушната отбрана на София и подготовката на населението, но въпреки повече от двегодишния период, в който на столичани са спестени ужасите на масираните бомбардировки, времето не е било използвано рационално и докрай за предотвратяване на големи бъдещи поражения от въздушните удари. Очевидно и властите, и населението са се оказали в плен на илюзиите за „символичната война“ и на наивната вяра, че пагубните последици от възприетия външнополитически курс могат да бъдат избегнати.

2. Антихитлеристката коалиция се приближава към Балканите: въздушната заплаха за София става реалност (юли – ноември 1943 г.)

Промените по фронтовете на Втората световна война и обратът на Източния фронт и в Средиземноморието през лятото на 1943 г. карат ръководството на държавата и общината да ускорят подготовката си за евентуални въздушни нападения. На 12 юли 1943 г. столичният кмет инж. Иван Иванов издава специална заповед ГМ – 394 - VII за необходимите неотложни мерки за противовъздушната и химическата защита⁷⁴. Тя е

⁷³ СГОДА, ф. 1к, оп. 3, а.е. 106, л. 6 гръб.

⁷⁴ СГОДА, ф. 1к, оп. 2, а.е. 1843, л. 10-13.

резултат от поверително писмо на Министерството на вероизповеданията и народното здраве от 8 юли с.г., в което се предупреждава, че опасността от въздушни нападения над София е „нараснала извънредно много и може да се счита за предстояща“. В заповедта се нарежда създаването на специални звена за противовъздушна и химическа защита към всяка служба на общината, както и се разпорежда вземането на специални мерки в тази връзка по отношение на мероприятия по затъмнението, осигуряването на материали и инструменти за защита, както и за обучение на общинските служители⁷⁵. Ресорният заместник кмет е Хр. К. Стоилов, а началник на Гражданско отделение и завеждащ П.В.Х.Защита е Владислав Мечков. Дейностите се осъществяват в координация с Министерството на вътрешните работи и народното здраве – Централното управление на министерството натоварва с тази задача началника на отделение при министерството Михаил Керемидчиев. Естествено противопожарните мерки са координирани и с Началника на Столичната пожарна команда Юрий Захарчук.

Основните положения в заповедта касаят разпределението на отговорността по подготовката и ефективна организация на защитата. Дирекцията на трамваите и осветлението е задължена да вземе всички необходими мерки за пълното улично затъмнение в района на Столичната голяма община. Тя следва да направи задължителните затъмнителни приспособления за всички общински превозни средства – трамваи, автомобили, камиони, омнибуси и др. Във всяка служба на СГО се определя човек на властова позиция (подначалник, началник служба, началник бюро и др.) и по възможност запасен офицер или подофицер за ръководител на П.В.Х.З. на службата, които да носят отговорност за решенията и предприетите действия от службата. Към всяка служба се сформира защитна група, съставена от преминали обучение защитници – имената на ръководителите и членовете на тези групи следва да бъдат изготвени в срок от 3-4 дни. Общият надзор е в ръцете на помощник кмета Иван Лекарски и на началника на Гражданското отделение. Във всички обществени сгради се предприемат мерките, изисквани от гражданите. Има и специфични задачи – защита и съхраняване на складови имуществва и архиви (за които се осигуряват сандъци по специално нареждане), началниците да внушават спокойствие и подчинение на служителите. От общинските

⁷⁵ СГОДА, ф. 1к, оп. 2, а.е. 1843.

чиновници и служители се изисква в домовете им да предприемат подобни мерки за защита като стават пример за подражание от останалите граждани⁷⁶.

Службата за пасивна противовъздушна и химическа защита към СГО е изградена в единодействие с военното ръководство на столичния гарнизон. Началник на отделението е кап. Коста Станев и той е подпомаган в командването от две секции – наблюдателно-предупредителна (двама офицери) и гражданска П.В.Х.З., снабдителна и обезвредителна служба (5 офицери) или командване общо от 8 офицери. Към това командване са придадени 5 защитника-писари, 5 защитника за свръзка, 11 защитника на 3 смени телефонисти в отделението. При „тревога“ към тях идват и началниците на съответните общински служби с отговорности по линия на въздушна защита (Санитарно отделение, Техническата работилница и отделение чистота, Водопроводното и канализационното отделение, отделение Социални грижи и Архитектурно-градоустройствена дирекция както и някои други служби)⁷⁷.

Територията на СГО е разделена на 20 защитни групи, от които 14 в чертите на големия град и 6 в придадените селски общини – Слатина, Надежда, Бояна, Горна баня и Княжево. Именно защитната група обслужва съответния район и е длъжна да гаси създадените пожари и подпомага пострадалото население по време на въздушно нападение. Всяка защитна група има три ядра – полицейско-наблюдателно, санитарно-химическо и пожарно-техническо-противопарашутно. **Полицейско-наблюдателното ядро** бди и защитава дисциплината на гражданството при подаване „тревога“, наблюдава и разузнава за пораженията като веднага донася на началника на групата за даване на незабавна спасителна и друга помощ, пази от разграбване пострадалите имоти на гражданите, извършва полицейска служба относно движението на гражданите, прибирането и конвоирането на смутителите на реда. **Санитарно-химическото ядро** дава първа медицинска помощ на пострадалите, отнася тежко пострадалите граждани в превързочните пунктове на групите, прибира убитите граждани и ги отнася до предвидените за това места, действа като химическо ядро за обеззаразяване на обгазените места и дава помощ на пострадали от химикали хора и животни. **Пожарно-техническо-**

⁷⁶ СГОДА, ф. 1к, оп. 2, а.е. 1843, л. 9-13.

⁷⁷ СГОДА, ф. 1к, оп. 4, а.е. 1483, л. 374.

противопарашутното ядро води борба с възникналите пожари, открива и изважда затрупани под срутени сгради граждани, води борба с парашутистите⁷⁸.

Всяка група се командва от офицер (до чин капитан, който няма назначение във войската или гражданската мобилизация), а всяко ядро – от подофицер или кандидатподофицер (запасни подофицери без назначение). Има специален отговорник – подофицер, отговарящ за зачисленото имущество. В личния състав влизат и защитници – запасни чиновци на възраст за мъжете – над 35 години без назначение, за жените от 21 до 40 г. възраст и то, ако мъжете са в недостиг. Към ноември 1943 г. броя на офицерите е 20, подофицери и кандидатподофицери – 80, защитници – 3339 (от които 1634 пожарникари, 852 полицаи, 853 санитарии). Началниците на групите и ядрата носят при „тревога“ военно облекло, с което се явяват на месторазположението на групите. Същите получават възнаграждение и заплати, съгласно разпоредбите и щата на отделението. Защитниците са граждански мобилизирани. Те носят цивилно облекло и се хранят на свои средства по домовете си. Отличителният им знак е черна лента с бяла ивица по средата, която се носи на левия ръкав. За защитниците – пожарникари е предвидено специално облекло⁷⁹.

При обявяване на столицата в състояние на въздушна защита (което реално става в късното лято на 1943 г.) всички органи и служби, части и Столичното полицейско комендантство преминават на пряко подчинение на отделението П.В.Х.З. По време на въздушното нападение всички ангажирани органи и служби са длъжни да действат според предназначението си – полицаите да разузнават нанесените поражения от запалителни и разрушителни бомби, пожарникарите да гасят създадените пожари, а санитарите да дават първа помощ и да се грижат за бързото прибиране на убитите. Защитните групи следят за затъмнението, защитната дисциплина, прибирането в скривалищата особено на децата и жените, избягване на паниката и да няма хора на открито и такива, които „любопитстват“. Подаването на сигналите тревога и отбой става по заповед на дежурния офицер в отделението след като е получил уведомление от областната въздушна предупредителна централа.

⁷⁸ СГОДА, ф. 1к, оп. 4, а.е. 1483, л. 374-375.

⁷⁹ Пак там, л. 176.

При тревога защитните групи трябва да съберат недежурните си членове в срок от 10 минути на сборните места на групата. Полицейско-наблюдателното ядро трябва да излезе веднага и да разузнава за брой на падналите бомби, разрушения, броя на убити и ранени и веднага да докладва на началника за жертвите и разрушенията и за възникналите пожари. Щом информацията се получи, началниците изпращат веднага, по време на самата бомбардировка, съответните ядра за „енергично и смело провеждане на спасителните работи като след установяването на пораженията уведомява началника на отделението по телефона и писмено чрез куриер-колхоздач най-подробно за пораженията – убити, ранени, разрушения. Санитарните групи оказват първа помощ на леко ранените на място, след което ги провождат до сборните места на групите или по домовете им. Тежко ранените след като им се даде животоспасяваща първа помощ се отнасят към превързочните пунктове или към болниците, определени поотделно за всяка група, където може да им се окаже хирургическа помощ. Убитите граждани след като се идентифицират и обискират се отнасят в съответните места и се погребват от общинските власти или близките им. Онези, които не се още пренесени, се покриват с черни платнища, „за да не угнетяват останалите граждани“.

След сигнала „отбой“ началникът на отделението или негов представител оглежда заедно с отделните общински власти нанесените върху сградите разрушения, оценява щетите и съставя съответен протокол с препоръки за по-нататъшни действия (вкл. обезщетение на пострадалите или техни наследници). След изпълнението на спасителните работи защитниците се събират на сборното си място, началникът прави разбор на грешките и отправят похвали за проявена съобразителност и смелост от страна на защитниците. Защитното имущество се почиства, привежда се в изправност и ред и защитниците се разпускат по домовете. На сборното място остава 1/9 част от състава за дежурство.

Ако нападението и пораженията са в района на една или няколко от групите, съседните групи могат да бъдат пратени за съдействие. Ако има невъзпламенени бомби до

тяхното обезвреждане се слагат постове, а при големи поражения и невъзпламенени бомби живущото в тези квартали население следва да бъде евакуирано⁸⁰.

В изпълнение на приетия през лятото от СГО план в периода 13 – 22 юли 1943 г. се извършва поредната проверка на готовността на населението и съответните служби, чиято основна цел е чрез ежедневни мерки населението да влезе в пряк досег със защитните групи, за да се „стигне до пълна и непосредствена готовност за посрещане на вражеско въздушно нападение“ и „да се проконтролира неговата готовност и изпълнителност“⁸¹. Съществено място в предвидените мероприятия е и проверката на мерките за затъмнение на жилищните сгради. Същевременно проверката се оказва полезна за организацията на защитните групи, всяка съставена от няколко ядра и организирани по райони като всяко ядро от защитници следва да отговаря за не повече от 10 сгради. Проверява се дали на всяка сграда има табелка с името на домоначалника, със списък на живущите, колко външни хора може да побере скривалището на сградата и да е указан пътя към него. Във всяко скривалище трябва да има поне половин кв. м площ на човек, да е осигурена поне 2 л вода на човек, да има „отходно място“, съответно пейки, столове, легла за продължителен престой на старите хора, аптечка с медикаменти. Освен това трябва да има възможност за втори изход, да бъдат подготвени торби с пясък, съответни сечива и инструменти като брадви, мотики, кирки, стълби, въжета, отворите на комините да бъдат запушени. Допълнително подлежат на проверка таваните – дали са почистени, за да се действа свободно в случай на паднали запалителни бомби, също наличие на пясък, да има пълни с вода съдове, прътове и други противопожарни съоръжения.

Внимание се отделя и на мерките за затъмнение (стълбища, палене на лампи при спуснати материали за затъмнение), мерки при влизане в скривалищата като затваряне на лампите, отваряне на прозорците, през лятото да се свалят вторите (вътрешни) прозорци, отвинтване на бушоните при тревога, спиране на главния кран на водомера, вземане в скривалището на най-важните документи. Главите на семействата се задължават да уведомят всички, особено децата, след нападения да не се пипат и да не се взимат никакви предмети от улицата, особено часовници, табакери, шоколади, моливи, писалки и др.,

⁸⁰ СГОДА, ф. 1к, оп. 4, а.е. 1483, л. 380-381.

⁸¹ СГОДА, ф. 1к, оп. 2, а.е. 1843, л. 2.

защото част от тях може да съдържат взривател и да причинят смърт или нараняване. Да се научат хората, че запалителните бомби не са опасни и следва, ако се забележат – да бъдат своевременно обезвредени (по възможност от пожарникари или от членове на защитните групи, но също и от гражданите) като се посипят с пясък и с лопата се изхвърлят на улицата.

На гражданите се припомня да подготвят пакет с дрехи, които да оставят в свои роднини, а децата без документи да имат листчета/картончета с написани всички лични данни. „Началниците на групите са длъжни да втълпят на защитниците, че трябва да бъдат крайно вежливи към гражданите и проверките, които извършват трябва да бъдат най-подробни, а не повърхностни“. Защитниците трябва „да имат съзнанието, че те са по-скоро наставници на гражданите за изпълнението на защитните мерки“⁸². На нарушителите се съставят актове според чл. 25 и чл. 26 от Закона за П.В.Х.З. и то само там, „където е установена зла умисъл, небрежност и неподчинение“.

На 24 юли 1943 г. командирът на въздушни войски нарежда обявяването на тревога да става както следва: през нощта при поява на 1-2 самолета да се изключва осветлението на застрашената област, без да се задействат сирените. При поява на повече от три самолета след изключване на осветлението да се задействат сирените. Спира се движението на превозните средства, с изключение на тези със знака „С“ (готови за спасителни действия). Гражданите са задължени да слязат в скривалищата. През деня сирените се задействат и при поява на единични самолети. Сирените свирят в цялата област при поява на повече от 3 самолета. На 1 октомври 1943 г. се нарежда обявяването на тревога и по националните радиостанции чрез съобщаване на номерата на радиопредавателната зона⁸³.

Още през пролетта на 1943 г. Министерският съвет приема Постановление № 22⁸⁴ с което се определят конкретни задачи по прилагане на Закона за гражданската мобилизация на населението. В съответствие с него са мобилизирани граждани и селяни от София и околностите за осъществяването на неотложни работи по защитата на

⁸² Пак там, л 5.

⁸³ Р. Руменин, Цит. съч., с. 79.

⁸⁴ Държавен вестник бр. 77, 7 април 1943 г., с. 15.

столицата от въздушни нападения. Само за нуждите на пътно-паважното отделение на СГО (ул. „Индустиална“ № 11) през юли 1943 г. са мобилизирани около 150 д. (от Софийска селска, Царибродска, Трънска, Годечка и Пиротска околии) и 25 конски коли (от Панчарево, Враждебна, Горубляне, Казичене, Бусманци)⁸⁵. Граждански мобилизираните лица са призовани в казармите в срок от няколко дни, задължени са да носят със себе си необходимите завивки, горно и долно облекло и обуца за извършване на работа. За неявяване носят отговорност според закона.

На 27 август 1943 г. Министерският съвет отпуска голям кредит на общините, пряко застрашени от въздушно нападение. Той се използва за строеж на обществени укрития (преди всичко покрити окопи и евентуално скривалища) и преустройство на съществуващи. По време на многобройните тревоги се установява, че скривалищата не се използват правилно. В паниката не се спазва капацитета на скривалищата и в някои хората се трупат един върху друг. По време на бомбардировките много граждани остават на улицата, търсейки къде да се укрият⁸⁶.

В края на август 1943 г. МС издава конкретно постановление № 40 за задачите по въздушната защита и в тази връзка на 2 септември 1943 г. е свикано специално заседание при кап. К. Станев. На него началниците на архитектурно-градоустройствената дирекция, на военната и канализационната служба, на службата по трамваите и осветлението, на санитарната служба, на Пожарната команда, на отделение Чистота и Техническа работилница, на Пътно-паважното отделение и на Обществените грижи получават конкретните задачи във връзка с постановлението⁸⁷. Въпреки това възникват въпроси доколко граждански мобилизираните лица на възраст от 16 до 50 годишна възраст (и като общи работници-изкопчи и като технически персонал-специалисти) и съответните собственици на мобилизираните превозни средства ще получават заплащане за своето участие в мероприятията. В средата на септември Началника на Софийския гарнизон

⁸⁵ СГОДА, ф. 1к, оп. 3, а.е. 106, л. 4.

⁸⁶ Р. Руменин, Цит. съч., с. 89.

⁸⁷ СГОДА, ф. 1к, оп. 3, а.е. 106, л. 9.

издава заповед изкопаването на окопите и водните резервоари в града да започне веднага⁸⁸.

Според т. 5 от Постановление № 40 5-дневната П.В.Х.З. повинност е задължителна и от нея не са освободени преминалите военно обучение, нито граждански мобилизираните в частните и обществените предприятия граждани. Кап. Станев предупреждава ръководствата на защитните групи на 8 октомври, че „ще следя най-строго и ще бъда безпощаден спрямо всеки началник, който позволи освобождаването“ от конкретната повинност и ще търси отговорност според гл. 8 от ЗГМ⁸⁹. Като първа мярка отклонилите се от работа са наказани да работят двойно – 10 дни вместо 5 дни. На ден мобилизираните работят по два часа от 15.30 до 17.30 ч през октомври. Началството се притеснява и от постъпилите сведения, че в отделни групи граждани откупват повинността си с пари – 500-800 лв. – предупреждени са подофицерите, че ще бъдат държани лично отговорни⁹⁰. От повинността са освободени униформените служители на Картографическия институт с надлежно разпореждане от Щаба на армията⁹¹. Според запазените списъци на неявилите се защитници на учебната тревога, обявена на 18, 20, 21 октомври 1943 г. в 15 от общо 20 защитни групи неявилите се защитници като брой дни 274 отлъчки или средно около 91 д. неявили се среднодневно⁹².

Най-радикалната мярка, предвидена в плановете за въздушна защита е доброволната или принудителна евакуация на населението от заплашените от тежки бомбардировки населени места. Въпреки, че за други страни това не е новост (да припомним евакуацията на децата от Лондон през лятото на 1940 г.) за България това е доста радикално решение, особено като се отчете патриархалната привързаност на българина към дома и относително спокойния за военно време живот в големите градове в периода 1941-1943 г. Най-голямата заплаха естествено е за столицата и за някои от по-големите градове, въпреки че стихийна паническа евакуация започва, но и бързо приключва през пролетта на 1941 г. Тогава се евакуират главно жители от София, от Кюстендил, Дупница и други населени места, които са първите, усетили реално

⁸⁸ СГОДА, ф. 1к, оп. 3, а.е. 106, л. 10.

⁸⁹ Пак там, л. 12.

⁹⁰ Пак там, л. 16.

⁹¹ Пак там, л. 19.

⁹² Пак там, л. 20-33.

жестокостта на съвременната въздушна война. Още с Постановлението на Министерския съвет № 22 от 23 март 1943 г. е одобрен план за евакуация на част от населението на София, както и преместване на службите на министерства в селища в страната. През октомври 1943 г. планът е допълнен с някои уточнения, касаещи направеното разграничение между „активно, полуактивно и пасивно население“. Под „активно население“ се разбират онези столичани, които остават в столицата по различни съображения. „Полуактивно население“ е онова, което подлежи на евакуация, но в даден по-късен момент. Децата, старците и болните хора влизат в категорията на „пасивното население“ и те подлежат на своевременна и превантивна евакуация. В документа са конкретизирани местата, където ще се евакуират столичаните, редът на изнасяне, превозните средства и т.н.⁹³ Предвидени са мерки за организирана евакуация, безопасност по пътищата, медицинска помощ и полицейско-административни мерки. По-късно ще се окаже, че обхванатото от паника население се евакуира по собствена инициатива доста бързо, без да се подканя и увещава.

В средата на 1943 г. се стига до коренен прелом в хода на Втората световна война. С оглед развитието на ситуацията в Северна Африка и победата на англо-американските сили там военностратегическата ситуация в Европа се променя, а Балканският полуостров става все по-важен за Оста като източник на стратегически суровини. През юли 1943 г. Мусолини е свален от власт. През септември с.г. след овладяването на Сицилия и южната част на Апенинския полуостров Италия излиза от войната, а в Северна Италия Вермахтът установява своята власт, а Мусолини е посочен като ръководител на създадената там марионетната Република „Сало“.

Всичко това прави възможно англо-американската авиация да инициират масирани въздушни удари от Апенините върху целия Балкански полуостров. За подобно нещо Чърчил и Рузвелт са се договорили още през януари 1943 г. по време на срещата им в Казабланка (за осъществяване на т.нар. Operation Pointblank). Тези удари целят освен чисто военните и конкретни политически резултати – да се откъснат балканските съюзници на Берлин от неговата орбита. При преценката на оперативните възможности Южният департамент на британския Форин офис е предизвестен от военните специалисти

⁹³ Р. Руменин, Цит. съч., с. 90

от Средиземноморския щаб на Управлението за специални операции в Кайро, че капитулацията на един от балканските съюзници би бил сериозен удар върху германската стратегия и че “географската близост до англо-американските бази, широкото брожение и недоволство сред гражданското население и пониженият дух в армията правят България най-уязвима от трите сателита”⁹⁴.

Интересно е, че при подготовката на въздушните операции, особено над Италия западните съюзници се съобразяват доста с евентуалното обществено мнение вътре в своите страни и в международен план, за да не излезе, че те действат като варвари. За тях ценностите, около които е формирана антихитлеристката коалиция са особено важни, за да се разграничат от силите на Оста. В тази връзка са твърде показателни бомбардировките над Италия и изричните мерки, които се вземат, за да не бъдат разрушени паметниците на човешката цивилизация там. Територията на страната е разделена на специални зони като първата категория градове като Рим, Венеция, Флоренция, Турчело не трябва да бъдат бомбардирани при никакви обстоятелства без изрично указание от най-високо място в командването. Над втората група градове – Асизи, Урбино, Равена се препоръчва да се избягват бомбардировки и да се разхвърлят позиви и други пропагандни мерки. А за третата група като Пиза, Верона, Сиена, Овието – където има легитимни военни цели – може да се вземе оперативно решение на по-ниско ниво и щабът ще приеме всякакви поражения. Във втората и третата категория пилотите нямат право да бомбардират при облаци или когато не могат да локализират точно целта (при нощни бомбардировки или облачност), но крайното решение е в ръцете на капитана на съответния екипаж. Ако във въпросните градове втора и трета категория германските части осъществяват наземни операции – всички ограничения се вдигат⁹⁵.

Има известна доза лицемерност и псевдохуманизъм в загрижеността за запазването на исторически паметници и сгради в страна като Италия и отношението към обикновените жители на бомбардираните градове, които се разглеждат като „легитимни военни цели“. Аргументите тук са, че обикновените граждани в тила допринасят за военната икономика със своя труд и тяхното отношение към правителствата, които ги

⁹⁴ Очевидно в трите балканските съюзници се включва и Унгария. - Jay Stout, *Fortress Ploesti: The Campaign to Destroy Hitler's Oil*, Casemate Publishers, 2010, p. 68-69.

⁹⁵ Ronald Schaffer, *Wings of Judgement: American Bombing in World War II*, Cambridge: OUP, 1985, p. 48-49.

управляват, е от ключово значение за оцеляването на съществуващите режими. Ето защо лидерите на антихитлеристката коалиция, която си поставя високи морални цели за спасяването на демокрацията, свободния пазар, човешките права и моралните ценности избират да използват директното широкомащабно насилие срещу това население. Това вече се е случило в началото на кампанията срещу Италия през 1943 г., и ще бъде особено откровено като намерение и стратегическа цел по време на съюзническата кампания на Балканите срещу германските сателити там, Окончателен завършек подобни действия ще получат в кампанията за стратегически бомбардировки над индустриална Германия през 1944-1945 г., където започва целенасочена кампания за всяване на ужас сред населението като резултат от масирани бомбардировки, твърде много напомнящи аналогичните действия на Хитлер по време на „Битката за Англия“ от лятото на 1940 г.

Всъщност идеята за подобни въздушни атаки над Балканите може да се разглежда и като пряко следствие от бързата капитулация на Италия през късното лято на 1943 г. Американски и британски офицери са убедени, че това е следствие от бързо разстроения дух за съпротива на италианците в резултат на бомбардировките и те предлагат същата тактика и срещу България и Румъния. Те считат, че България е особено уязвима в това отношение, тъй като българите са показали своята неподготвеност при двете въздушни нападения над ж.п. центрове през април 1941 г., предизвикали голяма паника в София и временна евакуация на население. Две години по-късно те предлагат тежки въздушни атаки над София с цел всяване на паника сред българското население, което вероятно вече е изплашено от новините за разрушенията в градове на Сицилия, Сардиния и Италия и се страхува от подобни бомбардировки и тежки последици⁹⁶.

Майор Д. Далзиел от отдела за планиране на операциите към Военните сили за Северна Африка предлага изненадващо въздушно нападение над София да се съчетае с руска офанзива. Идеята е за бомбардировка в късния следобед, когато стотина тежки бомбардировача ще се появят над столицата и ще хвърлят своя тежък товар от запалителни и разрушителни бомби. Това ще бъде последвано от серия въздушни атаки през цялата нощ (на вълни), докато на другия ден ще се появят самолетите за дневен полет – този път освен бомби ще има и позиви, съдържащи ултиматум страната да излезе от

⁹⁶ Ibid., p. 54.

Оста в срок от 24 ч. или София ще бъде сравнена със земята. Дазилел посочва, че е информиран от експерти и разузнавачи, че тактиката би проработила и в Румъния⁹⁷.

Подобен план разработва и британския Генерален щаб. Въпреки че Обединеното командване на САЩ не вярва, че атаката срещу София ще има адекватен военен ефект, американците се съгласяват с британското предложение. Чисто политически американците считат, че ефектът от бомбардировките би бил предимно психологически, подронвайки авторитета на едно вече нестабилно правителство, насърчавайки антифашистките партизани в Гърция и Югославия („всички те мразят българите“) и отгук се надяват българското правителство да изтегли войските си от Гърция и Югославия, което би променило баланса на терен и ще изисква допълнително дислоциране на германски войски от други фронтове⁹⁸.

Първите стъпки по подготовката на съюзническите въздушни нападения срещу България се предприемат на специално заседание на Имперския комитет за отбрана на Великобритания, състояло се на 19 октомври 1943 г. Там се настоява английската военна мисия във Вашингтон още на следващия ден да запознае главнокомандващия съюзническите войски на европейския театър на военните действия ген. Дуайт Айзенхауер с взетите решения като при първата благоприятна възможност се предприемат “сурови действия” срещу България. Силите за подобно нападение следва да бъдат заделени за сметка на съюзническите операции в Италия и на стратегическите бомбардировки над Германия⁹⁹.

На това заседание внимателно са обсъдени методите, които могат да „поставят на колене“ българското правителство и българското общество – особено с оглед участието на българската армия в активни действия срещу гръцките и югославските партизани (квалифицирани като “дейност на българските чакали”, която не можело повече да се “толерира”¹⁰⁰). На заседанието се решава, че на България, която “подпомага Германия с осем дивизии, които са разположени на гарнизони в Югославия и Гърция... трябва да бъде

⁹⁷ Conrad Crane, *Bomb, Cities and Civilians: American Air Strategy in World War II*, Kansas University Press, 1993 p. 94.

⁹⁸ Ronald Schaffer, *Op. cit.*, p. 54.

⁹⁹ Conrad Crane, *Bomb*, *Op. cit.*, p. 96.

¹⁰⁰ Георги Гунев, Иван Илчев, Уинстън Чърчил и Балканите, София, 1989, с. 208.

даден суров урок с първоначална цел да се застави да изтегли дивизиите си от Югославия и Гърция”¹⁰¹. Освен това се вземат необходимите мерки за разширяване на политическата, икономическата и психологическата война срещу страната. Така например, на Управлението за политическа война се предлага да се изготвят позиви със снимки на разрушенията, резултат от нападенията на съюзническата авиация в Хамбург и ХанOVER, като се опише трагичната съдба на тези градове и те се разпространят едновременно с бомбардировките.

¹⁰¹ Пак там.

Втора глава. БИТКАТА ЗА СОФИЯ: РЕАЛНОСТИТЕ НА „СИМВОЛИЧНАТА ВОЙНА“ И ТРУДНИЯТ ПЪТ НА ОЦЕЛЯВАНЕТО (14 НОЕМВРИ 1943 – 17 АПРИЛ 1944 Г.)

През ноември 1943 г. Обединените началник щабовете на западните съюзници формулират в декларация, изработена на кораба „Айова“, своята политиката и тактика на Балканите. В нея се казва:

„Отчитайки, че

1. Балканско-средиземноморският подход към крепостта Европа е неподходящ с оглед трудности на терена и в комуникациите за провеждането на голямо-машабни военни операции;

2. Прилагането на договорената стратегия за победа над Германия, която изисква мобилизацията на всички военни ресурси, и

3. Опитът ни, който подсказва, че започването на операции с ограничени цели, въпреки че са атрактивни сами по себе си, изискват ресурси по-големи от очакваното,

се съгласихме, че нашата стратегия би била обслужена най-добре, ако принудим Германия да свие своята отбранителна мощ, защитавайки Балканско-средиземноморския район.

Затова, тъй като сегашната стратегическа ситуация остава непроменена, операциите на Балканите и в Източното Средиземноморие трябва да се ограничат до: въздушна и морска подкрепа за партизаните на Балканите, малки операции на специалните части и бомбардировки на стратегически цели.¹

В края на октомври 1943 г. британските и американските военни енергично обсъждат евентуална кампания от масирани бомбардировки на германските съюзници на Балканите и се стига до разработването на конкретните планове за провеждането на подобна операция (с кодово име - Operation Point Blank). Ген. Д. Айзенхауер, който по

¹ Marshall Lee Miller, *Bulgaria During the Second World War*, Stanford: Stanford University Press, 1975, p. 156.

това време е съюзническият главнокомандващ на Средиземноморския театър на бойните действия приема направеното предложение да се използват тежки американски бомбардировачи срещу стратегически обекти като железопътната гара с депо в София.

Англо-американското командване изхожда при избора на София като бъдеща цел преди всичко от резултатите на предприетото превантивно разузнаване. От честите въздушни прелитания над страната (а и от агентурата на терен) и в Лондон, и във Вашингтон вземащите отговорните военни решения са добре осведомени за структурното разположение на военния и икономическия потенциал на царството. Освен това те съзнават и относителната неподготвеност на столицата и нейните граждани за тежките изпитания на едни масирани бомбардировки, свързани с тежки поражения върху цивилното население и инфраструктурата. Това, разбира се, влиза в плановете на съюзниците, тъй като целта на кампанията не е само военно-политическа, но преди всичко е психологическа – да бъде насаден ужас сред българските граждани, за да свалят те доверието си от правителството и да искат излизане от войната.

1. Въздушните атаки над София (ноември – декември 1943 г.)

Съюзническото командване възприема три начина за бомбардиране – дневни нападения, извършвани изцяло от американски екипажи, нощни – дело на британските кралски ВВС и комбинирани дневно-нощни атаки. Американското командване предпочита дневните атаки тъй като този метод се възприема като най-опасен и най-неочакван за противника, а освен това американските екипажи предпочитат прицелно да унищожат определени възлови обекти. Освен това в самата стратегия на американските ВВС основната концепция е за прецизните бомбардировки, насочени към поразяване на конкретни военни цели. За английските стратегии бомбардировките целят преди всичко голямото морално-психологическо въздействие върху противника като се нанася възможно най-големи щети. Тяхната практика на бомбардировки показва предпочитанието към концентрирани в определен район цели, които могат да сравнят със земята цялата промишлена, жилищна или военна инфраструктура. Случващото се при

бомбардировките на българските градове през следващите месеци потвърждава очакванията на Лондон.

Въздушната „битка за София“ започва в средата на ноември 1943 г. и продължава до късната пролет на 1944 г. Тя преминава през три фази: фазата на постепенно увеличаващи своята масираност бомбардировки с цел незабавно излизане на България от войната (ноември 1943 г. – януари 1944 г.); фаза на временно прекратяване на въздушните атаки и дипломатически маневри за смяна на външнополитическия курс на България (около 40 дни през февруари и първата половина на март 1944 г.) и последна фаза на още по-силни бомбардировки над столицата и страната и постепенно прекратяване на масираните удари (средата на март – април 1944 г.). Всяка от тези фази си има своята специфика, свързана както с количеството връхлитащи самолети и падащи бомби, така и с реакцията на властите и обикновените българи в борбата им за оцеляване от ударната вълна, разрушенията и пожарите.

Първото голямо въздушно нападение над София е извършено през деня на 14 ноември 1943 г. от 46 изстребителя P-38 (Lightning)², прикриващи 91 бомбардировача B-25 (Mitchell), които хвърлят 141 т. авиобомби върху софийския жп възел. Независимо, че са дадени сравнително малко жертви, американската бомбардировка предизвиква голяма паника не само сред обикновените граждани, а и сред управляващите кръгове на царството.³ Втората бомбардировка е на 24 ноември 1943 г., когато 17 B-25, ескортирани от 32 P-38 ударят София. Поради облачност голяма част от самолетите се връщат, другите хвърлят товара си преждевременно – атаката е насочена отново към железопътни цели и депа, но не успява да спре железопътното движение. Свалени са два самолета B-25 и един „Лайтнинг“⁴.

Софиянци много бързо изпаднат в паника и разстройват предварително планираната и стройна подготовка за превантивна евакуация при ескалация на въздушните нападения. Директорът на здравния отдел на СГО в доклад до Главния директор на народното здраве от 22 ноември 1943 г. споменава, че къщите на населението в района на гара Подуяне са

² Steven Pace, B-25 Mitchell Units of the MTO, Oxford: Osprey Publishing, 2002, p. 11. Kevin Mahoney, 15th Air Force against the Axis: Combat Mission over Europe During WW 2, Plymouth: Rowman & Littlefield, 2013. p. 10

³ Ronald Schaffer, Wings of Judgement. American Bombing in WW 2, Oxford: OUP, 1985, p. 55.

⁴ K. Mahoney, Op. cit. p. 14.

били обходени от представители на защитните групи като именно те дават срок от три дни за доброволна евакуация, след което хората щели да бъдат евакуирани принудително. Началникът на Службата за противовъздушната и химическа защита (П.В.Х.З.) кап. Коста Станев уведомява д-р Ив. Войковски, че указанието е било за разгласа, препоръчваща само доброволно евакуиране. Интересно е, че част от хората са съветвани да се евакуират към центъра на града или пък извън София в радиус над 20 км. Предприети били и мерки аптеките и заведенията около гарата да работят през деня, но никой да не ношува в домовете, намиращи се на 300 м около гарите и ж.п. линиите (последното се оказва само слух).⁵ В дневника си регентът Богдан Филов отбелязва в деня след бомбардировките, че „службите за обществено подпомагане се оказаха бездейни. Техните многобройни чиновници трябваше да бъдат днес между населението да дават разпореждания от канцелариите си, които няма кой да изпълни“⁶.

Очевидно е, че митът за „символичната война“ рухва много бързо. Големият психологически ефект от първата серия от няколко големи бомбардировки се обяснява с липсата на опит от подобни въздушни атаки. Последвалата стихийна паническа евакуация разстройва живота в София и води до хаос и в околностите. В покрайнините и близките села се събират големи групи евакуирани семейства (предимно жени и деца), което причинява проблеми с настаняването и засилване дефицита на храни и други стоки от първа необходимост.

В столицата и най-близките села по това време живеят около 400 хил. д., които са гъсто разположени върху относително неголяма територия. При тази гъстота на населението атаката на стотина бомбардировача над София е в състояние да предизвика такова количество жертви, за което в Берлин ще са необходими хиляда бомбардировача. За разлика от жителите на Берлин и Лондон, софиянци не са били подложени до ноември 1943 г. на постоянни въздушни атаки. Когато ги застига първата бомбардировка, те започват панически да бягат, както са направили и през пролетта на 1941 г. Всичко това затруднява икономиката на града и забавя възстановителните работи.

⁵ СГОДА, ф. 1к, оп. 1, а.е. 604, л. 20.

⁶ Богдан Филов, Дневник. София: Изд. На ОФ: 1990, с. 639.

Министър-председателят Добри Божилов гневно осъжда съюзниците за „убийството на беззащитни хора, които не са причинили зло никому“⁷, но софиянци започват да обвиняват правителството за нещастията на страната. Противовъздушните батареи не са достатъчни като брой, а подготовката на гражданската отбрана не е достатъчно задоволителна⁸. Така например, първата голяма бомбардировка показва крайно неефективното действие на телефонната централа „БАТА“. Още при подаването на сигнала „тревога“ и особено след започване на артилерийските стрелби телефонните връзки се разпадат напълно. Дори в щаба на П.В.Х.З. няма никаква възможност за връзка със защитните групи по квартали, пожарната команда и другите служби по защитата на столицата. Ето защо кап. К. Станев ще настоява обслужването на телефонната централа на столицата да се поема при сигнал „тревога“ от опитен и имащ самообладание персонал (надлежно разпределен като смени за дежурство), а не, както става на 14 ноември - от случайни телефонисти. Освен това той настоява част от охраната на пощата (най-малко трима войници) да застанат пред и около апаратната, за да следят за запазването на дисциплината и акуратността на персонала до сигнала „отбой“⁹.

Неефективно действат и защитните групи, особено в този случай, когато ударът е концентриран върху определен район на София. След нападението на 14 ноември в района, включващ кв. „Хаджи Димитър, отреден на XV защитна група (с командир поруч. Константинов) дежурните лекари не се явяват според дадените разпореждания. Докарани са ранени в превързочните пунктове, които остават там и през нощта, а по принцип в превързочните пунктове няма кревати и лекари (затова те следва да се превозят в болниците). Убитите граждани в кв. „Мара Бунева“ не са вдигнати 28 ч след бомбардировката от съответното ядро на VIII защитна група на кап. Тодоров. След спешно направената проверка виновните са бързо наказани¹⁰, въпреки че по въпроса се разгаря остра полемика между здравния отдел на общината и кап. Станев. Отговорните за извозването се оправдават с настъпилата тъмнина и липса на информация къде точно са трупите.

⁷ Зора, 16 ноември 1943 г.

⁸ Miller, Op. cit., p. 166.

⁹ СГОДА, ф. 1к, оп. 3, а.е. 106, л. 36-37.

¹⁰ СГОДА, ф. 1к, оп. 1, а.е. 604, л. 23.

Иначе отчетът на здравната служба за първата бомбардировка отчита, че 65 ранени са пренесени до отделни болници – главно в Работническа и Александровска болница. Общо по квартали има 11 ранени в Индустриалния квартал, 14 д. от кв. „Орландовци“, 31 от кв. „Хаджи Димитър“ и от кв. „Безжичен телеграф“¹¹. При едно от следващите въздушни нападения (на 10 декември 1943 г.) в кв. „Хаджи Димитър“ вместо липса има наплив на линейки, защото в кратък времеви интервал се явяват 10 линейки (три от Спасителната станция, една от Първи пожарен клон, една от Работническа болница „Царица Йоанна“, четири от службата за общинско подпомагане към М.В.Р.Н.З. и две от Червения кръст заедно с 20 милосърдни сестри). При получаването на първите сведения се пращат три линейки, които се оказват достатъчни за извозването на осемнадесетте ранени. Останалите са тръгнали без нареждане, идването им е било напразно със съответния разход на бензин и невъзможност те да бъдат използвани при нужда другаде¹².

Друг проблем е недостигът на леки коли за линейки. Според общинския план за пасивната въздушна защита е предвидено няколко пътнически автобуси да бъдат приспособени в санитарни линейки. До началото на декември това не е осъществено и при започналата поредицата от въздушни нападения вече цитираният д-р Иван Войковски – началник на здравният отдел на СГО настоява писмено на 11 декември 1943 г. пред столичната Дирекция на трамваите и осветлението (Д.Т.О.) да бъдат преустроени и предоставени подобни линейки. Става въпрос за 4 автобуса, които да бъдат оборудвани като санитарни линейки като бъдат заредени с гориво и акумулатори и им бъдат осигурени шофьори. Те следва да бъдат в готовност да тръгнат от депо „Красно село“ веднага след обявяване на „тревога“ при получаване на нареждане от щаба било по телефон или чрез куриер¹³.

Още след първата бомбардировка става ясно, че една от слабостите на подготовката за предотвратяване на последиците от въздушните нападения са мерките за първа и неотложна медицинска помощ. В настъпилата суматоха и подготовка за бързи превантивни мерки започва спешното изграждане на превързочните пунктове. Те са организирани от здравния отдел на СГО в сътрудничество с военното командване на

¹¹ Пак там, л. 17.

¹² Пак там, л. 1.

¹³ Пак там, л. 2.

гарнизона и в началото на декември техният брой е вече 39. Обслужват се от граждански мобилизирани санитарни лица – лекари, фелдшери, милосърдни сестри и самарянки. Превързочните пунктове са разположени във всички райони на столицата, за да могат бързо да осигурят едновременно помощ за значителен брой пострадали при голямо въздушно нападение. Столичните власти се обръщат към Българския лекарски съюз да подпомогне тези пунктове със свободните от служба в момент на нападение лекари, които са призовани да се явят в най-близкия превързочен пункт (списък на пунктовете¹⁴).

В работа на медицинските ядра и особено на превързочните пунктове има доста проблеми. Санитарно-химическото ядро към всяка защитна група има за задача да даде първа медицинска помощ на пострадали от въздушно нападение граждани, да отнесе тежко пострадалите в превързочните пунктове на групата, да прибира убитите и да ги отнася на определените за това места. Санитарите не оказват почти никаква първа помощ, а би могло към групата да има лекар или санитарен фелдфебел. Пренасянето на тежко ранените до пунктовете е изключително задължение на санитарно-химическото ядро на групата. В тази връзка има голямо объркване, не се знае къде са пунктовете, ранените не се изнасят, лекари не оказват помощ на улицата, което настройва служебни лица и граждани срещу лекарите¹⁵.

Доста съществено място в организацията на живота в столицата в условията на зимните бомбардировки заемат усилията на Архитектурно-градоустройствената дирекция към СГО. В нейния отчет¹⁶ за дейността ѝ през 1943 г. се подчертава, че „задачите от военно естество излизат на преден план“. На първо място стои въпросът за организираното укрепване на скривалищата в частни и обществени сгради и направата на обществени защитни окопи, което ангажира ресурсите на дирекцията – инженери, архитекти, средни техници, работници, както и наличната техника и финансови средства. Същевременно същият персонал на дирекцията е натоварен с техническото ръководство на защитните групи по П.В.Х.З. Пасивната отбрана на София е в ръцете на техническия персонал на общината като техниците от другите дирекции и министерства са освободени от подобна служба. Именно екипите на дирекцията ръководят почти всички работи по

¹⁴ Пак там, л. 21.

¹⁵ Пак там, л. 28.

¹⁶ СГОДА, ф. 1к, оп. 3, а.е. 107, л. 3.

събаряне, разчистване и възстановяване на засегнатите при въздушните нападения сгради. На този фон дирекцията отчита като особен свой успех за 1943 г. приключването на първия етап от изграждането на икономичните образцови жилища в местността „Коньовица“ в момент, когато строителната дейност в столицата и страната е почти спряла. Тези жилища си поставят социални задачи, които са изпълнени относително добре в едни трудни условия¹⁷.

Бомбардировките открояват и ролята на Софийската общинска полиция. Съгласно отчета на нейния началник Т. Петров за 1943 г. тя наброява 150 души. В течение на годината около една трета от стражата преминава военно обучение, дадени са и жертви от въздушните нападения – 5 полицаи са убити, 25 са ранени при изпълнението на служебните им задължения¹⁸. Първото голямо въздушно нападение изкарва на преден план някои проблеми, принудили началника на Столичната криминална полиция К.М. Константинов да издаде специално окръжно до началниците на подчинените му полицейски служби, столичните следователи, групови началници и началниците на столичните участъци. В него се разпорежда незабавно и без изключения всички полицейски органи при сигнал „тревога“ да се отправят към съответните пунктове – Централното управление на ул. „Позитано“ № 7, Трети полицейски участък на бул. „Мадара“, Пети участък на ул. „Марин Дринов“ и Седми участък на бул. „Мария Луиза“. Съставени са съответните списъци кой къде трябва да се яви и съответно строго ще се следи дали някой ще отсъства със съответната административна и съдебна отговорност.

Още в средата на ноември в София е въведен полицейски час – 19 ч., а вътрешният министър Дочо Христов нарежда да се действа с крути мерки за осигуряване на реда в столицата¹⁹. Изготвен е и специален план за действие на полицейските органи. Всички те след края на въздушното нападение са длъжни да започнат незабавни действия за издирване и идентифициране на убитите и ранените като се поставят на трупове бележки с трите имена, възрастта, местожителството и къде са намерени. Преди изпращането на жертвите в моргите на съответните болници криминалните полицаи в присъствието на две поемни лица са длъжни да претърсват жертвите и да съставят писмен

¹⁷ Пак там, л. 5.

¹⁸ СГОДА, ф. 1к, оп. 2, а.е. 1206, л. 1.

¹⁹ Кирил Янев, Операция Пойнт Бленк. Цел България. София: ИК Световит, 2009, с. 82.

опис на намерените вещи и ценности, които се поставят в пакет заедно с протокола от обиска. Изрично и „под страх от най-голяма отговорност забранявам да се откарва труп където и да било преди същият да е бил обискиран внимателно и се състави необходимия протокол“. Именно криминалната полиция следва да следи да не се качва труп на линейка преди да е обискиран. В случай, че не може да бъде идентифициран следва да се напише „неустановена самоличност – намерен на ул.....№.....“ Един от разузнавачите по заповед от началника съставя списък с точки „убити“, „ранени“ (с указание къде е откаран) и на „разрушени и полуразрушени сгради“. Накрая на списъка следва да присъства отчет колко бомби са били хвърлени, колко от тях са се взривили и колко не. Този списък е разпоредено да бъде готов максимално бързо и не по-късно от 3 часа след даването на сигнала „отбой“²⁰ той следва да бъде изпратен в Централното полицейско управление и предаден лично на началника или на упълномощеното от него лице. Личният състав се разпуска лично от началника и това не може да стане преди установяването на списъка с убити, ранени, разрушени сгради и брой бомби. Единствено началникът може да оцени дали да остане някоя от задачите за другия ден (особено броя на хвърлените бомби).

Специално внимание е отделено на полицейските фотографии и дактилоскопи за фотографиране на труповете с неустановена самоличност, разрушените сгради, както и на някои ранени и трупове с установена самоличност по указание на началника. Полицейските органи следва да следят за бързо даване на помощ на ранените лица и измъкването на затрупаните граждани, а така също и за предотвратяването на взривяването на неизбухналите бомби в сътрудничество със защитните групи. Планът влиза в сила незабавно, а още на 22 ноември (понеделник) е свикано заседание на следователи и груповите началници, на което са дадени разяснения²¹.

През ноември и декември 1943 г. все по-отчетливо започва да изпъква ролята на общината при организацията на защита на населението, при съхраняването, доколкото е възможно на градската инфраструктура и възстановяването на разрушените нейни елементи. През 1943 г. все още няма засегнати жизненоважни общински сгради, но може да се очакват такива попадения и разрушения в най-скоро време. Същевременно

²⁰ СГОДА, ф. 1к, оп. 4, а.е. 1483, л. 25 и гръб.

²¹ Пак там.

възникналите спорове между гражданските и военните власти при създалата се паника и хаос увеличават значението на общинските власти като посредник между държавната власт и обикновеното население в този труден момент на преживени и предстоящи изпитания и страдания. Още на 15 ноември на заседание на СГО кметът инж. Иван Иванов издава заповед, според която всички общински служители, натоварени със задачи по въздушната отбрана на града, са длъжни, при въздушно нападение, извършено по всяко време от денонощието, да се явят до половин час след сигнал „отбой“ в съответната служба с изключение на онези, които имат други определени задачи или друга служебна работа със знанието на своя началник²².

Също на 15 ноември секретарят на СГО Петър Славински изпраща окръжно до всички директори, началници, кметски представители, училищни настоятелства и други да представят в кратък срок списък на всички документи, дела, отчетни книги и други архивни материали, които следва да бъдат запазени от унищожение при евентуално въздушно нападение, както и обемът складова площ, необходим за тяхното съхраняване²³

На 1 декември 1943 г. приключва Техеранската конференция на „тримата големи“, на която са взети важни решения за бъдещата стратегия и тактика на съюзниците и откриването на втори фронт в Северна Франция през лятото на 1944 г. В съзвучие с обсъдената стратегия англо-американската авиация продължава своите нападения над българската столица. На три пъти през десет дни София е разтресена от засилващи интензивността си, но все още не толкова масирани бомбардировки – съответно на 10, 20 и 30 декември 1943 г. Във въздушните атаки срещу София и други български градове обикновено вземат участие авиационни съединения от 100 до 120 бомбардировача.

На 10 декември 31 В-25, ескортирани от 42 Р-38 бомбардират столицата като пускат около 90 бомби в района на кварталите "Хаджи Димитър", "Индустриален", районите Централна гара, "Малашевци" и "Военна рампа". Други 90 самолета поразяват летище „Враждебна“ и селата край него.²⁴ При бомбардировката са убити 11 души. **На 20 декември** София е нападната от 37 Б-24, ескортирани от 46 Р-38, които нанасят

²² СГОДА, ф. 1к, оп. 4, а.е. 1483, л. 24.

²³ СГОДА, ф. 1к, оп. 3, а.е. 104, л. 1.

²⁴К. Mahoney, Op. cit., p. 25.

съществени вреди. Разрушени са 113 сгради и е прекъснат релсовият път на околновръстната железопътна линия. Убити са 64 души, а други 93 са ранени²⁵. На **30 декември 1943 г.** е осъществена дневна бомбардировка на района на софийския централен железопътен възел (убити са около 70 души и са ранени 95)²⁶.

Какво показва анализът на първите бомбардировки от 1943 г.?

От една страна, ударите са преди всичко върху най-важните инфраструктурни обекти като Централна гара и другите железопътни възли, депа, летището и военни и продоволствени складове – все легитимни военни цели. От друга страна, неимоверно голям е психологическият ефект на първите човешки жертви и разрушенията на частна собственост, тъй като сравнително малките по западноевропейски мащаби бомбардировки заварват населението доста неподготвено във всяко отношение. Обхванато от паника, то започва да се евакуира в провинцията като по този начин довежда до значителна парализа на административната дейност и промишлената инфраструктура. Все още се евакуират предимно жени и деца, и то главно при роднини или познати в провинцията. До голяма степен има значение и фактът, че управлението на страната се намира в София, а не е децентрализирано по отделни райони и области.

Елементи на водената психологическа война са разпространяваните и хвърляни над столицата и страната позиви (прякорът им сред пилотите на нападащите самолети е „грошовете“). В някои има само текст, в други има и карти на напредването на съюзническите войски, карикатури, призови за сваляне на правителството. (Виж няколко примера за подобни позиви в приложения № 1, № 2 и № 3) Печатат се в Кайро на няколко езика, вкл. български – те са подготвени от англичаните, които успоредно с бомбите пускат и позиви. Рядко, но има и специално пратени самолети с такава цел. Обикновената практика е да се хвърлят около 80 - 240 кг позиви²⁷.

Въпреки тежките последици от първите бомбардировки, планиращите операциите военни експерти приемат, че операцията се е провалила, тъй като България не излиза от

²⁵ Ibid., p. 28.

²⁶ Румен Руменин, Летящите крепости над България, Кюстендил: Читалище Зора, 2009, с. ??

²⁷ Richard Kraemer, The Secret War in the Balkans: A WWII Memoir, Bloomington, IN: Author House, 2010, p. 136.

войната подобно на случилото се с Италия през лятото на 1943 г. Според тях, нападенията не са били достатъчно интензивни и като количество, и като поражения на хвърлени бомби. Затова се настоява за по-тежки бомбардировки, специално насочени към граждански цели и поражения сред населението. Аргументите са, че ако посредством въздушни удари може да бъдат принудени Румъния и Унгария да капитулират, то и самата Германия може да падне. Ето защо в Лондон и Вашингтон вярват, че е настанал моментът да се пренасочат съюзническите бомбардировачи от стратегическите бомбардировки над Германия към операции за сломяване на духът за съпротива на Балканите, което би ускорило края на войната. Въпреки че Обединените началник щабове в САЩ не споделят подобни изводи, те дават съгласие за интензифицирането на нападенията²⁸. След началото на реализацията на операцията възниква и спор между британските и английските военни за това какви точно ж.п. цели ще се атакуват. Британски мониторингов доклад препоръчва да бъдат възприети като приоритетни цели големите ж.п. депа и ремонтните работилници. Американците настояват в тези цели да се включват също мостовете и виадуктите. В средата на февруари 1944 г. и двата типа цели получават одобрение²⁹.

2. Столицата и кошмарът на бомбардировките (януари 1944 г.)

През януари 1944 г. срещу София са извършени две нападения – на 4 и 10 януари. На **4 януари** 69 американски бомбардировача В-17 („Летяща крепост“), охранявани от 69 изстребителя Р-38 са на път да бомбардират София, но поради гъстата мъгла се отклоняват и 40 бомбардировача хвърлят 150 бомби над Дупница като разрушават 40 сгради, а жертвите са 59 убити и 33 ранени³⁰. Особено тежка за столичани е **двойната бомбардировка на 10 януари 1944 г.**, когато за пълноценното използване на фактора

²⁸ R. Schaffer, Op. cit., p. 55.

²⁹ K. Mahoney, Op. cit., p. 54.

³⁰ Ibid., p. 37.

“внезапност” е нанесен комбиниран удар по цели в града чрез дневно и нощно нападение³¹.

Дневната атака започва в 12.23 ч, когато 180 американски самолета (143 бомбардировача В-17), прелитат над столицата на височина 7 хил. м. по посока от северозапад на югоизток и атакуват на 5 последователни вълни. Бомбите падат в ивица с широчина 1.5 – 2 км. с граници шосето за с. Банкя, бул. „Кн. Клементина“, ул. „Граф Игнатиев и шосето игрище „Юнак“ и с. Дървеница. Най-засегната е централната градска част около пл. „Баба Неделя“. На югозапад пораженията обхващат района до кв. „Модерно предградие“ – Александровска болница, а на североизток до бул. „Цар Освободител“. Тревогата в София е дадена в 11.55 ч. Благодарение на действията на българската авиация и на противовъздушната артилерия са свалени 4 „летащи крепости“ и 3 изстребителя³².

Нощната бомбардировка е от 80 британски самолета на две вълни (44 британски бомбардировача „Уелингтън“), които летят на височина 3 500 – 7 хил. м в посока от югоизток на запад и пристигат над София точно в 22.00 ч. Най-напред са пуснати няколко светлинни ракети и скоро започват бомбардировката. Засегнати са централната градска част, Слатинския и Симеоновския редут. Сигналят „тревога“ е подаден само със загасянето на осветлението и то в онези части, в които все още го има. Дневната бомбардировка е прекъснала електрическата мрежа и затова сирените мълчат (няма нито „тревога“, нито „отбой“). Прекъснатата телефонна мрежа не позволява връзката на кварталните защитни групи с щаба на П.В.Х. отбрана. Очаква се че предупредителната стрелба на противовъздушната артилерия ще предупреди хората, тъй като не е уговорен сигналят с църковните камбани. Така че мнозинството софиянци чуват стрелбата в леглата си и докато се облекат, бомбите почват да падат³³.

³¹ София е трябвало да бъде бомбардирана и на 24 януари 1944 г. с 300 американски тежки бомбардировача, но поради гъстата мъгла те са отклонени и хвърлят бомбите си над Враца и други градове. Разрушени са 234 сгради като жертвите са 126 убити и 97 ранени. Вж. Б. Филов, Цит. съч., с.658; също –Р. Руменин, Цит. съч., с. 113-115.

³² Р. Руменин, Цит. съч., с. 109 – 111; К. Янев, Цит. съч., с. 11-114.

³³ „Разузнавателно известие по въздушните нападения, извършени над София на 10 януарий 1944 г.“ – публикуван на сайта на електронното списание „Анамнезис“ - http://anamnesis.info/documents/Razuzn_izv_po_bomb_Sofiq_10-1-44.pdf с. 6 (по-нататък - *Сведение*)

Общо в двете унищожителни въздушни нападения на 10 януари 1944 г. над столицата са пуснати 1784 авиобомби – някои от които с тегло 1600 кг., известни сред съюзническите екипажи под името “Големия шлем” (една такава с тегло близо два тона и дължина 2.20 м се забива до входа на зоопарка и остава там невзривена много дълго време). Убити са 750 граждани и военнослужещи, ранени са около 700 души, разрушени са 463 сгради, полуразрушени и негодни за обитаване са други 472 сгради, а 2276 сгради са леко повредени.³⁴ Тежко засегнати са електроснабдителната, водопроводната и канализационната мрежа, пътищата са препълнени от бягащи отчаяни столичани, носещи каквото могат от своята покъщнина. Дори германците са впечатлени от мащаба на бомбардировките. В своя дневник регентът Б. Филов нарича случилото се „първото терористично нападение на София“³⁵.

През тежките и трагични за столичани дни на месец януари 1944 г. се стига бързо до парализата на живота в София с много жертви, разрушения, студ, и паническа евакуация. Близо седмица ще е нужна, за да бъдат убедени държавните и общински служители да се върнат на работа. Околните села са препълнени с евакуирани софиянци. По това време точната бройка на живущите в София (към 1 януари 1944 г.) е 372 416 души, заедно с други 55 512 души, живущи в петте кметски наместничества (Слатина, Драгалевци, Красно село, Княжево, Горна Баня)³⁶. Интересно е, че въпреки евакуираните през декември столичани данните за населението на СГО показват, че то се е увеличило с около хиляда души спрямо 1 декември 1943 г. и с около 7 000 души спрямо 1 януари 1943 г.³⁷ Ситуацията се променя драстично след 10 януари. Времето е студено и снежно като околностите на София се оказват в невъзможност да приютят прииждащите от столицата хиляди бежанци, а жизнените условия на намерилите подслон близо до София са крайно тежки.

³⁴ Сведение, л. 14. В различните автори точният брой на разрушените сгради варира от 448 до 3211. Има разлика и в броя на убитите и ранените (между 700 и 1000 убити). Вероятно разликите идват и от непосредствено загиналите и тези, които умират впоследствие от свързани с раняването причини (в някои статистики броят се изчислява на основата на отпуснатите по-късно обезщетения. Вж. разликите в К. Янев, Цит. съч., с. 120 и Р. Руменин, Цит. съч., с. 111.

³⁵ Б. Филов, Дневник, с. 655.

³⁶ Сведения за движението на населението в София - СГОДА ф. 1к, оп. 2, а.е. 1734, л. 1.

³⁷ Пак там, л. 2 – 13.

Правителството и общинските власти трудно се справят със ситуацията. Бомбардировките нанасят тежък удар и върху престижа на германците, които не могат да осигурят защитата на своите съюзници. Филов предлага на съюзниците да помислят за отмъщение под формата на наказателен въздушен удар върху голям град като например Истанбул, но германците не са ентузиазирани около идеята³⁸. В дневника си Филов пише за дискутирания с германците и дори лично с Хитлер през втората половина на януари план „Балкан“, който предвижда настъпателни действия и обявяване на война на Турция³⁹.

Истинската картина на пораженията говори много за степента на готовност на населението и властите за противовъздушна защита и за справяне с паниката и кризисната ситуация след подобни масирани бомбардировки и жертви. При дневната бомбардировка на 10 януари гражданите спокойно заемат местата в скривалищата, но не всички изпълняват указанията на П.В.Х.З. за влизане в укрытията. Мнозина стоят на входовете и броят самолетите, а например загиналите в Александровската болница лекари продължават спокойно да обядват, убедени, че съюзниците няма да посегнат на сгради със знака на Червения кръст⁴⁰. Очевидно и властимащи, и обикновени граждани са попаднали в илюзорния капан на обещанията за „символичната война“.

Въпреки сериозната подготовка през 1943 г. всички инфраструктурни системи в София се сриват. Така например във водоснабдителна мрежа е повреден главният водопровод „Рила – София“ близо до резервоар „Лозенец“ като половината от него става неизползваема. Характерът на пораженията там показва, че той е съзнателно целен с много бомби, за да стане неизползваем. Повредени са главните линии на доставка, излизащи от него и по-голямата част от града остава без вода. Продължава да функционира Витошкият водопровод, но и той е повреден на едно място и затова възстановяването започва именно там като водоподаването е възстановено за около седмица. Тогава е пусната водата в центъра, вкл. и на Пожарната команда. Към 27 януари са възстановени и главните линии в Лозенец, което доставя рилската вода за незасегнатите квартали „Хаджи Димитър“ и „Подуяне“. Особени трудности за ремонтните работи причинява заснежаването и студа. Материалите и резервните части са достатъчни, но биха

³⁸ Miller, Op. cit. p. 167.

³⁹ Б. Филов, Дневник, с. 658-661.

⁴⁰ Сведение, л. 4.

стигнали само за още една подобна бомбардировка. Водопроводът е възстановен благодарение на всеотдайния труд на 300 души работници и 50 души ръководен персонал (вкл. 200 граждански мобилизирани работници от Пиротско). Като положителен пример се посочват предварително подготвените открити басейни с вода за противопожарни цели⁴¹.

Повредите по канализационната мрежа също са съществени. Първоначално са отпушени запушените главни канали – това става на третия ден. До дванадесетия ден са изчистени главните колектори, но поради студа те остават като открити ями. Започва възстановяването, доколкото е възможно, на тръбните канали. Въпреки че каналите са на 3 м дълбочина и те се оказват поразени от преките попадения.

Електроснабдителната система също претърпява съществени щети, но е утеха все пак, че няма засегната електроцентрала. Повредени са далекопроводите станция „Рила – централа Симеоново“ и далекопровода „Панчарево“. Подстанциите също са незасегнати. Кабелите 35 киловолта са повредени на няколко места, които са трудни за възстановяване поради липсата на материали, кабелите на 7 киловолта са засегнати на много места, разрушени са 7 трафопоста и са засегнати около 50 трансформатори. Кабелите ниско напрежение около засегнатите трансформатори също са засегнати, повредени са и откритите мрежи ниско напрежение. Със сравнително ограничен персонал мрежите са възстановени и към 27 януари осветление има вече около 70% от града. В анализа на поуките се говори за ролята на личния пример, тъй като значителна част от обслужващите електрическата мрежа техници и служители „издържат трудно и има много нервни разстройства“⁴². Налага се евакуацията на семействата на работещите в електростанциите, за да не се суетят в грижи за семействата си след бомбардировка. Друга слабост е нестабилността на телефонните връзки и затова се препоръчват създаване на условия за радиовръзки на централите с щабове.

Трамвайната мрежа на града също търпи големи поражения. Отчетени са 25 преки попадения върху релсовия път. Освен това на много места има разкъсвания на кабелите на захранващата мрежа от 600 волта. Бомбите разрушават напълно една мотриса, 15 са тежко

⁴¹ Пак там, л. 8-9.

⁴² Пак там, л. 9-10.

повредени и 11 са леко повредени. Най-напред на 12 януари е свързан кв. „Княжево“ с Инженерната работилница и Руски паметник, после гарата с Халите и със „Св. Неделя“. Към 20 януари са свързани Подуяне с отсечката по бул. „Дондуков“, а към 22 януари – и отсечката „Св. Троица“ – пл. „Възраждане“. Възстановени са и други отсечки и връзките помежду им. Последна е възстановена линия № 1 от „Св. Неделя“ до „Семинарията“. Повредените коли са прибрани, а леко повредените се ремонтират на място. Не се оказва удачно решението трамваите да не се прибират в депата, за да не бъдат унищожени на едно място, защото много са засегнати и като са разпръснати по линиите из града.

Особено големи са пораженията върху свързочната мрежа. От пряко попадение е доста повредена сградата на Главната дирекция на П.Т.Т., пощенската и телеграфната станция. Обслужването на клиентите е прекъснато за около две седмици поради повредата в централата и по мрежата. Аварията в централната пощенска станция разстройва телефонните и телеграфните връзки с цялата страна. Възстановяването на двете автоматични централи се очаква да продължи между половин и една година. При възстановяването на мрежата особено остра е липсата на персонал и общи работници⁴³. Отчита се като пропуск, че не е било направено необходимото пощенските и телеграфни централи да бъдат вкарани в скривалища или по-сигурни места. При ношната бомбардировка се вижда как заради нефункциониране на телефонната мрежа противовъздушната артилерия няма връзка с предупредителната служба или пък защитните групи с щаба на П.В.Х.З.

Пораженията върху сградния фонд на столицата е най-очевидната демонстрация за неспособността на държавата, армията и общината да защитят както живота на столичани, така и собствения си сграден фонд и имуществото на обикновените граждани. Разрушени са 39 държавни и общински здания, 23 са полуразрушени, а 31 са леко повредени. Разрушени са 463 частни сгради, полуразрушени - 472 и 275 – леко повредени.

Общо в столицата има 1784 бомбени попадения като се оказва, че срещу тях няма особено ефективна защита. Изкопаните окопи с леки покриви не се оказват сигурни – има 8 преки попадения върху такива закрития. Поради зигзагообразния им профил понякога в

⁴³ Пак там, л. 13-14.

единия им край има жертви, а в другия край скрилите се граждани се спасяват. Оказва се, че добро и сигурно закритие дават подземните галерии. Общо са дадени следните жертви - 482 е броят на убитите, 232 – на тежко ранените, 478 – на леко ранените. По-голямата част от жертвите са дадени в нощната бомбардировка.

Усилията за поне частичното възстановяване на живота в столицата вървят по две линии. От една страна е дейността на Защитната служба по П.В.Х.З. към гарнизона, която всъщност ръководи вече описаната по-горе мрежа от 20 защитни групи със средно 220-230 защитници или общо 4715 д. Всяка група има по 7 ядра – 5 пожарни, едно санитарно и едно полицейско и нейната основна цел е да подготвя населението за въздушни атаки и да му помага по време и след бомбардировките. До края на декември 1943 г. П.В.Х.З. изпълнява и задачи, свързани с евакуацията, подпомагане на населението парично и вещеве, с възстановяване и оценката на пораженията върху сградния фонд и столичната инфраструктура. В края на декември обаче с Постановление № 1 на МС от 22 декември 1943 г. е разпоредено с тези задачи се заемат трите новосъздадени комисарства – Комисарството по подпомагането, в което влизат и санитарните служби, Комисарството по евакуацията и Комисарството по възстановяването.⁴⁴ Поради обособяването на комисарствата и процесът на тяхното формиране службата по П.В.Х.З. посреща нападението на 10 януари доста дезорганизирана, защото смята част от възникналите неотложни задачи като чужди. Въпреки всичко близо 10 дни главната част от работата и отговорностите лягат върху нея, докато комисарствата трябва да се доорганизират при новите трудни условия⁴⁵. На 13 и 14 януари към Службата за П.В.Х.З. са придадени три трудови роти от по 250 д., които обаче са добре дошли като допълнителна работна ръка, но нямат инструменти освен раздадените им кирки и лопати.

Най-трудната и спешна задача е разравянето на руините и спасяването на останалите живи затрупани софийнци. С това се заемат пожарните ядра – всяко по 35 души, подпомогнати от трудовите роти. Тъй като защитните групи се попълват от жители на квартала – там, където има най-много работа, там и пострадалите са най-много, а сред тях има и членове на групите, които или самите те са пострадали, или търчат да спасяват

⁴⁴ ЦДА, ф. 49, оп. 1, а.е. 4739 л. 15 и гръб; Държавен вестник, бр. 293 от 1943 г.

⁴⁵ Сведение, л.16.

семействата си. Има хора, работили по 48 ч без да са се хранили дори. Ношната бомбардировка затруднява действията по разчистване на разрушенията от сутринта. Освен това фактът, че в София преобладават железобетонни сгради, където трябва да се разчистват с лопати и кирки бетонни блокове прави разравянето трудно – особено от защитниците (повечето чиновници, адвокати, търговци) „със своите лопати, които държаха като писалки и със своите цивилни облекла и обувки, неудобни за работа, а и особено ценни за купонните времена“. Трудоваците добре владеят кирката и лопатата, но пък им липсват инструменти за борба с железобетона. Така много трудно се проправя път до скривалищата. Последните извадени живи хора са на 16 януари – 6 дни след нападението. Говори се за едно семейство извадено на 27 януари след като се е прехранвало цели 17 дни с наличните в мазето туршии и картофи⁴⁶.

Анализирайки щетите, властите настояват „да се внуши на гражданството, че не всякога ще могат да се изпратят специални команди за разриване при една масова бомбардировка, затова съседският, гражданският и човешкият дълг налага на всеки един, щом бомбардировката отmine, да се запретне незабавно на работа за спасяване на най-близко затрупаните до него, а не да тръгне да разглежда попаденията и да критикува съответните органи, че още не са пратили хора за тая работа“. Посланието е, че „там, където неприятелят пуска своите бомби е фронт, макар и в широк смисъл, а затрупаните, които чакат помощ са също български войници, макар може би още немобилизирани“.

Санитарната помощ се свързва с работата на 40 превързочни пункта – 15 в частни клиники, другите в амбулатории и училища, където се осъществява първичната помощ преди пострадалите да бъдат насочени към заведения за продължително лечение. Съставът на тези пунктове е от 4 до 12 души защитници или граждански мобилизирани лица и включва от 2 до 5 фелдшера и 3 до 5 самарянки. Във всеки пункт превързочните материали са предвидени за около 600 превръзки. Има и складове за санитарни материали, пръснати из столицата, всеки зареден с консумативи за 40-50 хил. превръзки. По време на бомбардировката съставът на санитарното ядро е предвидено да бъде в най-близкия окоп или скривалище и след нея тутакси да се яви в пункта. Във всяка група има 14 носилки за изнасяне на ранените, разчита се и на линейки. Предвижда се да е осигурена връзка с щаба

⁴⁶ Пак там, л. 17.

на П.В.Х.З., но това не е постигнато. Симптоматичен и всяващ объркване факт е, че на 11 януари участници в групите при тревога бият камбаните, без да знаят кой от двата сигнала дават – „тревога“ или „отбой“ и така карат хората да седят с часове в зимниците. Линейките са сравнително малко – 4 при щаба, 3 в Бърза помощ, две в Пожарната, по една в Червения кръст и Работническа болница и 3 автобуса, преустроени в линейки с носилки вътре.⁴⁷ Техните екипи се справят относително добре, доколкото тъмнината им позволява при нощната бомбардировка.

Ранените се обслужват от всички държавни и частни болници. Преди бомбардировката има готовност за 1000-1500 легла, но впоследствие тези планове се ревизират, тъй като сериозно пострадали са почти всички болници и се налага евакуацията на някои от тях. В три болници се правят операции, но броят на оперираните не е голям, тъй като няма нужда. След 10 януари остават да работят само болницата „Червен кръст“, частната клиника на д-р Темелков и първокласната държавна болница „Бивша Маркони“. В „Кайзер бар“ е организирана една спешна клиника за операции с около 50 легла. Всички останали болници са евакуирани. При намаленото население остават около 30 превързочни пункта, което се считат за достатъчни. Липсата на електричество, непроходимите улици, разрушенията и пострадалите лично лекари, които се грижат за себе си и за оцеляването на семействата си. Има доста необитаеми или непригодни превързочни пунктове и лечебни заведения. Прави впечатление огромният брой поразени лечебни заведения, което очевидно показва, че са били целени преднамерено обекти, обозначени с червените кръстове (само в района на Александровска болница има 34 преки бомбени попадения). Поуките включват необходимостта от снабдяването на санитарните ядра с фенери, оборудването на места за операции в мазетата на кина, барове, локали, които са по-защитени, изнасяне на болниците на тихи места извън града, осигуряване на извозване на ранените и оперираните – включително и със санитарни влакове. През зимата на 1944 г. наличните линейки и екипи за спешна медицинска помощ полагат основите на бъдещата служба „Бърза помощ“.

Противопожарна служба се справя с възникналите 25 пожара като в ситуацията на масови пожари задачата е те да се локализират, а не да се гасят. Пожарникарите

⁴⁷ Пак там, л. 17-18.

разполагат с 6 коли и по 6 помпи във всяка защитна група – общо 120 малки и 200 ръчни помпи. Основен проблем е липсата на вода. Всички изкопани резервоари са изчерпани, вкл. езерото в Борисовата градина. Използват се ефикасно Перловската и Владайската река. Колите на пожарната са стари – от 11 общо действащи се оказват едва 6⁴⁸.

Една от най-важните мерки за предотвратяване на големи жертви сред цивилното население в годините на Втората световна война е евакуацията на отделни групи от населението и в по-голямата част от големите градски центрове към по-малки населени места и селата. Въпреки че още през ноември 1943 г. започва частична евакуация, към 10 януари 1944 г. броят на евакуираните от София съвсем не е голям. За организацията на толкова сложна от гледна точка на властите превантивна мярка МС приема със своето Постановление № 1 от 22 декември 1943 г. решение за създаването на специален орган „Комисарство по евакуацията“, чиито началник – специален комисар получава големи права, делегирани му от министъра на вътрешните работи и народното здраве – включително правото да отменя със своя заповед други разпоредби, дори и законни, които противоречат на поставената цел⁴⁹.

Утвърден е специален план по евакуацията, според който тя се дели на доброволна и задължителна евакуация като столичното население се настанява в София и други населени места. Предвижда се евакуацията да се извърши с помощта на ж.п. властите, околийските управители, кметовете и местните комисари по снабдяването, които се считат за органи на комисаря по евакуацията. Планът предвижда 50% намаление на билетите за всички държавни превозни средства, безплатен превоз за бедните столичани и ветераните от войните, а също и на т.нар. „скрити бедни“ (нямат налични средства в момента и им се издават кредитни листове). Евакуираните се настаняват в населени места по желание (извън определен забранен списък) у роднини или в определени частни квартири с наем или безплатно. Съответните власти по места са длъжни да полагат грижи за навременното снабдяване и медицинска помощ за евакуираните. Пострадалите от въздушни нападения пътуват съвсем безплатно като представят заявление по образец, което има характер на клетвена декларация. Планът залага на доброволна евакуация, тъй

⁴⁸ Пак там, л. 19-20.

⁴⁹ ЦДА, ф. 49, оп. 1, а. е. 4739, л. 15 и гръб.

като не се очакват масирани бомбардировки над граждански цели. Ето защо двете бомбардировки на 10 януари, породили масово желание за евакуация затормозяват службите на общината, тъй като няма толкова много превозни средства събрани на едно място⁵⁰.

Веднага се вземат спешни мерки – БДЖ с решение на МС започват масов превоз без билети на всички желаещи (влаковете тръгват през 50 минути във всички посоки); разрешено е движението на всички спрени леки автомобили; мобилизират се всички каруци, заедно с хора да ги товарят; мобилизират се камионите на товарния обществен превоз – вкл. е мобилизиран председателят на сдружението; от всички областни директори се иска да мобилизират и изпратят в София 15 автомобила и една лека кола всеки; след евакуацията на военните се решава колите на военните да помагат при евакуацията – особено на държавните учреждения; полицията въвежда ред и разпределя колите; наличните превозни средства се използват само от полицията; всички превозни средства се насочват за извозване до гарата – само в краен случай може извозване до провинцията и то единствено, ако дотам няма път или ж.п.; уточнено е какъв багаж може да се носи – дрехи, одеяла, кревати⁵¹.

От 10 до 15 януари евакуацията се осъществява от Комисарството по евакуацията, разположено в сграда на ул. „Аксаков“ № 1. Там разполагат с около 29 камиона, 60 леки коли, 80 каруци, които след 15 януари се прехвърлят на разпореждане на полицейските участъци. Комисарството разполага с 10 служители, някои от които връчват заповедите за гражданска мобилизация на шофьорите и коларите. „За тази задача“, пише в един анализ, „би била много полезна организацията „Бранник“ с нейните мотоциклетисти. Обаче, никакъв Бранник не се яви в помощ на комисарството“⁵². Мобилизирани са леки коли до Панчарево, Княжево, Владая, както и таксите от пиацата. Постепенно се възстановяват и рейсовете – най-напред Панчаревския, после Самоковския с колите, намиращи се в Самоков, после Ботевградския, Тетевенския и пр.

⁵⁰ Пак там, л. 23.

⁵¹ Пак там, л. 24.

⁵² Пак там.

Самата евакуация се извършва на основание на заповед № 11 от 14 януари на министъра на В.Р.Н.З., с която се премахват посочените по-горе категории евакуирани и всички ограничения. На всички – и бедни, и богати, се предоставя правото на безплатен превоз. Комисарството по евакуацията издава служебни бележки след като получи клетвеното заявление и оттам евакуиращите се отиват в полицейския участък, където им се дава превоз. Издават се дневно хиляди такива бележки, но не всички получават реално превоза – бройката на извършените курсове варира между 1 500 и 6 000 души, извозени всеки ден с камиони.

Евакуацията на учрежденията се осъществява по същия начин, със заявки от предния ден. Основна пречка е липсата на превозни средства и на по-голямата част от персонала им. Същевременно въпросът за евентуалното изтегляне на част от държавните институции извън столицата е политически и морално психологически и предизвиква известни дискусии в правителството и отделните министерства и други органи. Повечето държавни сгради също пострадват при бомбардировките и тяхната работа е разстроена в последвалия социален и управленски хаос, но в името на държавността и повдигането на духа на населението се прави всичко възможно държавната власт да демонстрира, че функционира. Регентът Богдан Филов е един от радетелите да се стои в София (въпреки, че той изтегля близките си в дадената на регентите за ползване голяма сграда в Чамкория, където е приютен и другия регент ген. Н. Михов), докато някои министри настояват за евакуация на учрежденията им. В крайна сметка се стига до компромис като някои не толкова важни за живота в столицата органи като статистиката е евакуирана в Луковит, Дирекцията за гражданска мобилизация - в с. Бухово⁵³, а останалите продължават да функционират в София. Каквото е било възможно обаче да се спаси от тяхната документация и ценности са изнесени извън града в близките села (напр. Градската библиотека с най-ценния ѝ фонд в Драгалевци).

Пречки при евакуацията създава неритмичното снабдяване с гориво от Главното комисарство по снабдяването, което води до бездействие и стопиране на превоза, особено на най-бедните. Комисарството по евакуацията издирва потенциални превозни средства и ги мобилизира. След 10 януари много от тези превозни средства изчезват из страната, а и

⁵³ ЦДИА, ф. 1471, оп. 1, а. е. 247, л. 7.

няма телефони да се издирят в настъпилния хаос. Големи са трудности около поддържане на колите в изправност – липсват гуми, резервни части, а особено спрените леки коли са с изтощени акумулатори, ръжда, нови повреди в поледицата. Няма ремонтни работилници и монтьори. Магазините са затворени и не могат да осигурят резервни части. Комисарството по евакуацията формира 4 свои ремонтни работилници – в Княжево, Долни Богров, на 14-ти км. по шосето за Пловдив и в Панчарево. Създава се организация, назначава се ръководство на тези работилници, което се грижи за снабдяването с части.

Съвсем отделен проблем е евакуацията на промишлените предприятия – преобладаващата част от тях са частни и е въпрос на решение на собственици или управляващите ги дружества, а същевременно въпросът е и военно-политически и морално-психологически, защото е свързан със задържането на част от работната сила в София и съхраняването на стопанските възможности за осигуряване на военните усилия. До средата на януари „политическата линия“ е всички предприятия да останат в София и за тях не се правят въобще планове за евакуация или убеждаване на собствениците им да съкратят дейности или да изнасят производства в провинцията. Все пак в строго поверителен доклад до Министерския съвет от Дирекцията за гражданска мобилизация от 22 декември 1943 г. се иска създаването на Комитет за евакуиране на важните във военно и стопанско отношение предприятия, заплашени от въздушно нападение (в него трябва да участват представители на държавата и индустриалците и този комитет трябва да има права да нарежда задължителна евакуация на предприятия, които счита за заплашени от въздушни нападения⁵⁴). Нещата се променят, особено след разрушенията на стопански обекти, изгорели складове със суровини и готова продукция и особено след стихийното и паническо изнасяне на 50 – 100 хил. софиянци⁵⁵, сред които има и доста хора на работоспособна възраст.

На 7 февруари комисарството излиза във вестниците с план за продължаване на евакуацията, връщайки се към категориите отпреди 10 януари като обаче запазва бюрата

⁵⁴ Подобен комитет със съответните правомощия е създаден от Министерския съвет едва на 28 април 1944 г. с Постановление № 21, с прот. 24 – вж.: ЦДИА, ф. 1471к, оп. 1, а. е. 247, л. 1 – 3.

⁵⁵ Точната бройка на евакуираните от София не можа да бъде установена с наличната документация. В архива на МВРНЗ има няколко архивни единици със списъци на евакуирани по различни населени места и околии, които е много трудно да бъдат обобщени. В дневника си Б. Филев говори за 300 хил. евакуирани софиянци, което ни се струва леко преувеличено. Вж. Б. Филев, Цит. съч., с. 657.

за евакуиране към полицейските участъци. С Постановление на МС № 8 от 9 февруари 1944 г. товаро-общественият превоз напълно се военизира и поставя под разпореждане на Върховното комисарство на военновременното стопанство⁵⁶. Веднъж евакуирани столичани могат да се върнат обратно в София само с открит лист от мястото, където са евакуирани и могат да останат в София до 2 денонощия след като са се регистрирали в полицейския си участък. Не може да се пътува без открит лист. Строго се следи всеки пристигнал отвън в София да подаде адресна карта и да се адресно регистрира – това е мярка срещу нелегалните⁵⁷.

Една от основните трудности в дейността на общинските служби в София през зимата на 1944 г. е осигуряването на прехраната на столичани. Създават се спешни подвижни кухни за изхранване на бездомните столичани и участниците в разчистването. Освен храна се осигурява раздаването също на дърва и лекарства. Чрез Комисарството по подпомагането на столичното население и съвместно с Главното комисарство по снабдяването е раздаден неприкосновен запас от 5 кг брашно на човек. Месечната консумация на София е 5 400 т брашно, предварително се настоява за създаване на запас от 10 000 т, а накрая реално се потребяват 3 000 т. Запасът трябва да се подготви съвместно от хлебарите, СГО и търговците брашнари, но само хлебарите се оказват подготвени – техният запас е преполовен на 1 200 т. Мазнини има достатъчно на първо време, но тъканите и трикотаждът са в остър недостиг. След 10 януари възникват и тук проблеми с транспорта като голяма помощ оказват 14 камиона, предоставени от немското командване - с тях се разнася готов хляб и брашно. Хлебарите осигуряват достатъчна за военните условия наличност, а гарнизоните от Пловдив, Враца и Плевен изпращат 10 000 кг хляб. Голям проблем е, че няма кой да го раздава, тъй като бакали, търговци, шивачи, гостилничари също затварят магазините си, напускат столицата и отказват сътрудничество (част от тях очакват да спечелят от спекула със складираните стоки в най-скоро време⁵⁸). За да се противопостави на тази тенденция и за да повдигне духа на софиянци, министърът на вътрешните работи още на 13-14 януари издава устни разпоредби и писмени заповеди всички продавачи, пекари и други важни за комуналните

⁵⁶ ЦДИА, ф. 1471к, оп. 1, а.е. 274, л. 6.

⁵⁷ Сведение, л. 33.

⁵⁸ Пак там, л. 36.

услуги професии да се считат граждански мобилизирани. На тях им се изпращат специални повиквателни (виж Приложение № 4), в които се определя кога трябва да отворят съответния магазин. Посочената в приложението повиквателна се отнася за собственик на магазин за толкова необходимите автомобилни части, на който му е разпоредено да отвори на 15 януари, а в съпътстващата документация се споменава, че към нея е имало и ръкописен текст, че „при неявяване ще бъде разстрелян“⁵⁹.

Първоначално има и криза в доставките на гориво. БДЖ не може да осигури достатъчно въглища, а СТОП прекъсва подвоза. Едва след като върховният комисар по снабдяването заплашва собствениците на камиони с отчуждаването на колите им 80% от тях се появяват в следващите 48 часа. С тях се пренасят 600 – 800 тона въглища, които се пласират в околията, защото София си има гориво⁶⁰.

Един друг аспект са усложненията, възникнали с работата по разчистването на разрушенията и организирането на евакуацията. Общинските служители са задължени неотклонно да остават на местата си. Особено натоварени са служителите в ДТО, Водопроводния и канализационния отдел, Пътно-паважния отдел, Чистотата и Техническата работилница, които са навсякъде и се трудят неуморно и непрекъснато. Общинската управа решава, за да улесни прехраната на работниците, още повече, че всички гостилници са затворени, а повечето семейства са евакуирани и за да не се отклоняват работещите по разчистването от работа – да им осигури на тези служители безплатен обяд. Месеци по късно ще се окаже, че отделният обяд е струвал на общината по 13-15 лв. на лице. И тук възниква проблемът, тъй като според Закона за длъжностите, цензовете, заплатите и възнагражденията на държавните служители право на храна в натура имат само служители, изрично изброени в един правилник, приет от Министерския съвет. Спасителите на столицата нямат такова право. Когато на 11 юни 1944 г. с протокол № 130 МС приема наредба за 20% увеличение на заплатите на държавните служители заради извънредната ситуация на живеене в София, считано от 10.01.1944 г. се оказва, че тези, които са получили въпросната храна в натура нямат право на увеличението. Тоест. те губят едно увеличение заради поскъпването на живота заради това, че са получили обед

⁵⁹ ЦДИА, ф. 1471к, оп. 1, а.е. 207, л. 10.

⁶⁰ Сведение, л. 35.

на стойност 13-15 лв. вместо да се хранят в общинските обществени кухни срещу 4 лв., но при загуба на ценно време. В доклад на инж. А. Квартирников до министъра на финансите се иска приемането на съответното министерско разпореждане раздаването на безплатна храна да не пречи на увеличението на основната заплата, а също: „Всичките тези работници за тази извънредна работа не са получили никакви възнаграждения и, ако при това се пристъпи към удържане на стойността на храната, намирам, че не ще бъде нито морално, нито политическо“⁶¹.

Именно тази тънка граница – между моралното и политическото, между загрижеността за оцеляването на държавността и защитата на националния суверенитет в условията на бушуващата световна война и геополитическите сметки за следвоенното бъдеще и обръщането на внимание за нуждите на обикновения човек, неговите страдания и преживявания в крайна сметка ще определи „присъдата на историята“ за истината за тези най-трагични дни за българската нация и онази нейна част, намираща се в столицата. Борбата за оцеляване, лично и на най-близките хора, в студената зима на 1944 г. и сред пожарите и руините на разрушена София изтласква на преден план и случаите на героизъм и състрадание, и примерите на мародерство, двуличие и чист, първичен, животински страх. Ще се окаже, че стратегите на Операция „Пойнт бланк“ доста точно са си направили сметката за психологически ефект на масираните бомбардировки и ужаса на разрушенията без обаче да преценят докрай точно степента на издръжливост на българите и патриархалната затвореност на едно модернизиращо се общество със здрави селски корени.

Първоначалният шок от двойната бомбардировка на 10 януари и досегът с опустошението на тоталната война от въздуха парализира сетивата за оцеляване на софиянци. Тук е доста интересно, че дневната бомбардировка е посрещната изненадващо спокойно от населението в момента, когато падат бомбите (част от хората даже проявяват любопитство). Скоро обаче те ще изпаднат в ужас, търсейки най-напред роднините си и виждайки колко повсеместно и безогледно е бомбардирано. Заблудени и приспани от пропагандата и илюзиите за „символичната война“, че няма да бъдат засегнати, тъй като самолетите атакуват военни цели като гарата бързо отстъпва място на осъзнаването на

⁶¹ СГОДА, ф. 1к, оп. 2, а.е. 1396, л. 48 гръб.

заблудата. Както се казва в един документ на разузнаването „съзнанието, че сме морално заблудени накара хората още до вечерта да изпаднат в ужас, чувствайки се безпомощни и неподготвени да се справят с опасността“. Ужасът се засилва от неефективната работа на разриващите групи – малко и неснабдени с нужните инструменти, което поражда ужаса, че може да се загине от гладна смърт под руините. Другият ужасяващ страх е този от избухналите пожари. При липсата на вода, много къщи изгарят без въобще някой да се опита да се намеси и е съвсем човешки страхът, че и ти можеш да изгориш като факла при нова бомбардировка без някой да положи усилия да те спаси.

Нашето въображение на хора, израснали в мирна среда не може да си представи как бързо е паднал януарския мрак – без електричество и светлина в една зимна нощ, Навсякъде наоколо в центъра на един жизнен до вчера столичен град е пълно с изпочупени прозорци, с тряскащи се от вятъра врати и дограма, със зеещи дупки и смразяващ студ. Как ли са се чувствали и какъв точно ужас са изживели софиянци можем само да гадаем. Документите и спомените свидетелстват как след падането на последните бомби около 22.30 – 23 ч. хората се изсипват на улиците - тогава се появяват и първите бегълци с бохчи и пакети. Има хора, изкарали бомбардировката в леглата си поради липсата на сигнала „тревога“ и преживели страшни мъки. И тук е голямото проникновение на незнания разузнавач от гарнизона, написал следните фрази в своя иначе технократски, сух и неемоционален отчет: „Този народ потърси съдействието на властта, но не го намери. Както въобще в дни на бягство, очите на всички се обърнаха към държавата. Дори за най-погълнатите досега от други лични интереси, дори за заключения в черупката на най-пълния егоизъм, държавата стана реално осезаема, дори кръв и плът, почувства се като първа жизнена необходимост и единична подкрепа. Но държавата може да се прояви само чрез своите органи, а голяма част от тези органи бяха лично засегнати, превърнаха се в хора, които само търсят спасение за себе си и за своите близки и се обезличиха. Тогава остана последната надежда – войската. Народът винаги е обичал своята войска като най-свидното свое благо и е търсел в нея последна опора. Сега, обаче, войската също беше ударена. Тя трябваше да спасява себе си и своите оръжия и материали, за да бъде винаги готова за борба. Гражданството, обаче не можа да разбере

това. То се почувства изоставено на произвола на съдбата, осиротяло, безпомощно и паниката настъпи⁶².

Утрото на 11 януари е трагично и подтискащо – сред руините на столицата още от сутринта по всички пътища, които излизат от София могат да се видят едни безкрайни върволица от хора, бягащи от столицата със своите вързопчета, нарамили пружини на гърба или претоварени с багаж и най-необходимото, оставяйки след себе си разрушените си домове или, още по-зле – обитаемите, но заплашени от нови пожари и бомби домашни огнища. При това те са обладани от паническият страх, че по пътя може да ги застигне нова бомбардировка. Хаосът е голям, засилен е от напразно дадените няколко фалшиви тревоги през деня, вкарали напразно хората за часове в скривалищата (понякога след това не се сещат или бъркат сигнала за „отбой“). Обичайна картина, по разказа на очевидци е тази на болни или възрастни хора, движещи се с малки столчета, които на всеки 100-200 м в снега спират и сядат да си починат. Междувременно покрай тях преминават и дори надуват клаксони луксозни големи коли (нали е вдигната забраната за ползване на луксозните лични автомобили), натоварени с багаж и изпращани с гневни възклицания. Минават камиони и коли, натоварени с багаж (вкл. саксии и гардероби), съвсем законна частна или държавна собственост, но наоколо се чува ропот и гневни забележки, че това е закупено с народни пари и следователно не е собственост на чиновниците и трябва да се ползва по-равно от всички.

Ширещите се критики, слухове и зловни изказвания (поне доколкото можем да съдим от откъслечните свидетелства) са в няколко посоки. Критикува се правителството и Щаба на войската, че не са осъществили задължителна евакуация, поне на жените и децата и на държавните учреждения. Посочва се, че доброволната евакуация през декември след първите бомбардировки е облагодетелствала единствено най-богатите, които притежават вили и се изселват там или пък имат средствата да си позволят да не работят и да си платят транспорта, пренасянето на багажа и евентуален наем някъде на спокойно място в провинцията. Обвинява се правителството, че е било късогледо и заблудено от вражата пропаганда, което е нещо „недопустимо за държавното водачество“. Правителството било пипало с „кадифени ръкавици“ и допуснало разни „продажни

⁶² Сведение, л. 27-28.

елементи и комунисти спокойно да вършат шпионската си и пропагандна работа и да заблуждава народа, който трябва да изкупи тия заблуждения с цената на невинни жертви и на ужаса от изненадата⁶³.

Критикуват се органите на властта изобщо за липсата на всякаква разпоредителност и ред, за пълна обърканост и позорно бягство. Обвиняват се тези власти, че не са подготвили солидни противосамолетни скривалища, пренебрегвайки интереси на гражданите за сметка на предприемачите. Възмущение предизвиква алчността на собственици на превозни средства за високите цени за превоза, които вземат в последвалата паника и хаос. Критикува се Комисарството за евакуацията и другите органи на СГО за въведения ред за издаване на бележки и подаването на заявления за подпомагане на евакуиращите се, които са разделени на различни категории граждани според доходите им. Едва решението на БДЖ и заповед № 11 от 14 януари заглушава критиката. Възмущение предизвиква и предходната забрана за ползване на частните луксозни коли, направила много от тях непригодни в часа на нужда. Правят се сравнения (неясно доколко основателни) за ефективното използване на „Хитлерюгенд“ при защитата на населението от последиците от бомбардировките над големите германски градове и на организацията „Бранник“ у нас, която е натоварена и предварително се е съгласила да помага за защитата на населението, но на 11 януари просто не се забелязва, тъй като са напуснали отредените им постове в подпомагането на защитните групи. Както се говори между хората „при паради и погребения и други тържества винаги бяха на преден план с пълните бойни дружини, мотоциклети, по цял ден бяха на улицата в пълна униформа, а след бомбардировките ги няма никакви“. Недоволството от войската идва преди всичко от факта, че тя разполага с техника и хора да участва в разчистването, а не го прави в първите най-критични дни. И накрая недоволство предизвиква и изоставането на учрежденията от служителите им. Въпреки че има реално условия, накарали МВРНЗ да излезе със специална заповед, освободила всички държавни служители от работа до 17 януари, това съвсем не е извинение за обикновените хора. Както казва вече цитираният разузнавач „държавата остана без органи точно тогава, когато те най-много й трябваха за провеждане на бързи и енергични мерки и това допринесе за даване широк простор на

⁶³ Пак там, л. 28.

разни неуредици, мерки и контрамерки, които само подсилваха паниката⁶⁴. За да не се създават такива настроения след като става ясно фактичното положение се пристъпва към уволнение на онези държавни служители, които не са се явили на работа на 17 януари (естествено, ако не са ранени и са в състояние да работят).

След преминаването на първоначалния шок властите предприемат някои конкретни стъпки, свързващи принудителната евакуация с предварителни мерки, уреждащи въпроса с издръжката, превоза, осигуряването на гориво и резервни части и достатъчно ремонтни работилници за камионите и колите, с които се превозват евакуиращите се. За това допринасят и някои дошли твърде късно мерки за разяснителна работа и пропаганда, които да подготвят населението за посрещане на още по-тежки удари във всеки момент, а да не се приспива с надежди, че най-лошото е минало.

Чувството за държавност и събуждането на духа на съпротива сред останалото в София население се засилва след взетите строги мерки за охрана на евакуираната столица. Тук се включват предприетите полицейски мерки – стриктното спазване на полицейския час (вечерта от 18 ч до 6 ч на другия ден) и засилените постове и патрули, особено нощем, обикалящи районите на София по предварително зададен маршрут. Все пак редът е възстановен преди всичко с предприетите мероприятия за военна охрана. Мобилизирани са 12 военни комендантства към съответните полицейски участъци с комендант, фелдфебел и 10 войника. Те следят за реда и дисциплината в гарнизона и допълват полицейската охрана. Всяка войскова част си осигурява караул на 3 смени и поне 100 войника за собствената охрана. Те могат да се използват и за потушаване на евентуални безредици. Подготвя се план срещу парашутен десант. След дневната бомбардировка на 10 януари Централното военно комендантство е затруднено от прилива на много цивилни, искащи помощ. Един от първите е депутатът проф. Петко Стайнов – пристигнал „цял посипан в прах, за да моли да му се дадат войници, които да изровят семейството му“⁶⁵.

Охраната на частните жилища е поета от полицейските органи. За да се изнесе имущество от сграда се иска разрешение от съответния полицейски участък. МВРНЗ издава на 11 януари заповед да се разстрелва на място за мародерство и има няколко

⁶⁴ Пак там, л. 30.

⁶⁵ Пак там, л. 32.

случая на застреляни лица при такива обстоятелства. Мярката е посрещната изключително добре от населението, което настоява за твърда ръка в трудните условия. Специално внимание е обърнато на военните чиновници, на които се забранява да влизат в разрушените сгради – популярен става случая с един капитан, който влиза в къщата на близки хора посред нощ и е ранен по погрешка от полицейски патрул.

В заключение на анализа на реакцията на държавните и общинските власти на бомбардировките и на ефективността на тяхната намеса в ситуацията ще цитираме два показателни документа. Те почти съвпадат по дати и показват както различната степен на възможност за влияние върху ситуацията, така и принципната разлика в подхода – управленски и някак си по-близък до отделния човек и стратегическо-политически – характерен за „голямата“ държавна власт.

Първият е протоколът от първото заседание на общинската управа след бомбардировките, запазен в Протоколната книга на Софийската голяма община от 24 януари 1944 г.⁶⁶ Показателно е, че това заседание се провежда две седмици след бомбардировките, но на него се вземат решения за най-спешните и неотложните мерки, вкл. отпуснатите средства и организацията на погребението на жертвите, оказването на спешна неотложна парична помощ на най-нуждаещи се и пострадали граждани (особено общински служители), организацията на работата по възстановяването на отделните градски системи и необходимите за това средства. Тук трябва да се отбележи личната инициативност, роля и енергия на столичния кмет инж. Иван Иванов и на помощник кмета по архитектурата арх. Л. Сокеров. Местната власт съзнава своята отговорност за живота на хората и при създадените обстоятелства реагира доста адекватно на случващото се след преодоляването на първоначалния шок.

Вторият документ е стенограмата от заседанието на Народното събрание, състояло се на 25 януари 1944 г. в залата на мнозинството, поради прякото попадение на бомба и разрушенията на южната част на сградата и пораженията в голямата пленарна зала⁶⁷. Тонът е политически, но съвсем не приповдигнат, въпреки бодряшките подвиквания на

⁶⁶ СГОДА, ф. 65, оп. 1, а.е. 49, л. ??

⁶⁷ Стенографски дневници на XXV ОНС, 32 заседание, 25 януари 1944 - цит. по: Кирил Янев, Операция Пойнт Бленк. Цел България, София: ИК „Световит“, 2010, с. 131.

мнозинството „ура“ и „браво“ при влизането на правителството. Министър-председателят Добри Божилов говори за „терористичните нападения през деня и през нощта“, за „скъпите жертви“, за „нападнатите болници, училища, църкви, легации, жилища на невинни жители“. Според него, „нападнато бе всичко друго, но не и военни обекти, които в случая нямаше“. Той обвинява съюзниците за липсата на „чувство за човечност и морал“ и посочва, че България не е провокирала такова отношение.“ По-нататък той подчертава „становището на България, че не можем да намерим нещо, в което тя се провини, за да бъде нападната и за да ни се изпраща смърт и разрушения затова, че един миролюбив народ, един честен народ, един благонадежден народ, иска да приобщи своите сили към прокламираните принципи за човечност, на самоопределение на базата на религията и народността...нашият народ не желае нищо повече, освен да запази онова, което от историята е признато, че му принадлежи. Нашият народ не е дал повод с боеви действия или нещо друго, за да бъде нападнат по този начин.“ Апелът му накрая на словото е „да бъдем повече от всякога единодушни, защото никакъв грях, никакво престъпление малка България не е извършила, за да може да се примири с такова терористично нападение - било над София, било над провинцията. С по-голям дух, с по-голямо съзнание ние се борим, за да защитим в най-критичните минути нашите права, които са осветени от историята“. Той се надява, че тези права „ще ни бъдат признати от онези, които ще чертаят съдбините на народите“.

По предложение на Д. Божилов народните представители почитат паметта на загиналите около бомбардировките и след тях бивши и настоящи народни представители – депутатът Ангел Стоянов, бившият министър председател Андрей Тошев, дългогодишния депутат, министър и общественик Михаил Маджаров⁶⁸. Народното събрание приема няколко постановления във връзка със създадената ситуация, одобрява известни финансови разходи и накрая стига до най-важната точка – законопроекта за удължаване на срока (мандата) на Народното събрание за една година. Тук най-силният глас на парламентарната опозиция е този на депутатата проф. Петко Стайнов, който използва случая, за да отправи остра критика както към цялостния външнополитически курс на

⁶⁸ Цялото семейство на Михаил Маджаров загива от бомбата, паднала върху семейната му къща, а самият 90-годишен държавник, изваден жив и в съзнание, умира на 23 януари от получените рани и преживения шок. вж.: Ал. Ценков, Моето време, София: Прозорец, б.г., с. 544.

правителството, призовавайки за неговата промяна, така и срещу начина, по който властите (и в държавата, и в столицата) се справят с възникналата критична ситуация. Той припомня безкритичния начин, по който това Народно събрание на 13 декември 1941 година обявява война на САЩ и Великобритания по искане на Германия, без за това да има конкретна необходимост в онзи момент, „очевидно без да се дава сметка на последиците от това съдбоносно решение... Войната бе обявена от нас на Америка, а не обратно. И престъпно безумие беше да се твърди, че това нямало да бъде ефективна, а само някаква символична война. Г-да! Символична война няма. Войната е война. И ние вече имаме доказателства, че войната ще се води с всичката суровост с каквато се водят войните... Аз няма да одобря избиването на невинни жени и деца, няма да одобря разрушаването на културни паметници... но не трябва да си правим илюзии, че това е война!“. Петко Стайнов настоява да се търси отговорност на онези безотговорни, особено висши държавни служители, които напускат поста си и бягат в първите часове, „внесайки смут в изпълнението на държавната служба“. Те не трябваше „първи да се разбягат, и то най-често с разполагаемите от тях държавни превозни средства и едва сега, след 10-15 дни, се прибират като мокри кокошки, за да си получат заплатите“⁶⁹. Депутатът настоява и за анкетна комисия, която да разследва причините за невъзможността да се осигури активна и пасивна противовъздушна защита на столицата – липсата на самолети, подготовката на покрити окопи за защита вместо бетонни укрития и скривалища и накрая, защо са използвани държавни превозни средства за евакуация на министри, висши държавни чиновници и служители в съответни служби и то не само на тях и семействата им, но и на покъщнина, саксии, пиана и полилеи – докато „многодетни семейства с по 4-5 деца се мъкнеха по пътищата около София с две-три завивки.. в снега и студа и отиваха в знайни и незнайни села, където, за щастие, българският народ им оказа гостоприемство и улесни настаняването им. Но тези хора си отидоха с мъст в душите и огорчение“. Затова е и основният му извод – „Ако вие искате утре да направим избори, ако дойде ред за избор, най-първо трябва да дадете на тях, които по този начин са изоставили своите задължения и са се възползвали от предоставените им превозни средства. Тук аз очаквам правителството да наложи своите санкции – и уволнение и наказание, и затвор, и лишение от заплата – на тези, които по този начин са се отдали на нахално и флагрантно

⁶⁹ Вж. К. Янев, Цит. съч., с. 136-138.

оскърбление на чувството за равенство и справедливост на целия български народ“. П. Стайнов има основание за тази остра политическа реторика, но същевременно трябва да се припомни, че според документите той също е сред тези, които настояват военните да помогнат за спасяването на затрупаното в руини негово семейство!

В крайна сметка Народното събрание решава да продължи мандата си (според конституцията неговия мандат е изтекъл и в началото на 1944 г. е следвало да се проведат избори) - при това не за една година, а за неопределено време. Допълнително се приема закон, с който се създава държавната жандармерия. И докато столичната община и създадените нови органи като комисарствата по евакуацията, подпомагането и възстановяването се борят ежедневно с последиците от бомбардировките, висшето държавно ръководство в лицето на Регентството, Народното събрание и Министерския съвет търсят изход, който едновременно да съхрани придобитите или обещани за след войната територии с българско население, да не предизвика гнева на Берлин и да сондира възможността за промяна на външно-политическата ориентация на страната, която получава по-голяма благосклонност от онези Велики сили, чиито бомбардировачи сипят смърт и разрушения над София и страната. Задачата е с много неизвестни величини и може дори да се окаже нерешима!

3. Дипломатическите совалки, новите бомбардировки и трудният път към възстановяването на София (февруари – юни 1944 г.)

Операция „Пойнт Бланк“ и специално интензивните разрушителни бомбардировки на съюзниците над София през януари 1944 г. съвпадат хронологически с опитите на българските правителствени емисари да установят неофициално контакти със западните съюзници чрез своите дипломатически представителства в Швейцария и Турция. Особено интензивни са срещите и разговорите в Анкара и Истанбул между представителите на американското Управление на стратегическите служби (УСС) полковник Корнилиъс Джедуин и бившия banker Анжело Куюмджийски от една страна и епископ Андрей, пълномощния министър Никола Балабанов и индустриалеца Георги Киселов от друга,

което ще доведе до близо 40-дневна пауза във въздушните нападения от февруари-март 1944 г.⁷⁰

Още през септември 1943 г., скоро след смъртта на цар Борис III и встъпването на регентството в длъжност регентът Богдан Филев дискутира с регента ген. Никола Михов евентуалната стратегия за излизането от войната в случай на германско поражение и при растящи антивоенни чувства в страната. Те решават да защитават публично тезата, че България влиза във войната единствено в името на националното обединение. Освен това те обявяват, че държавата ще започне безкомпромисна борба с черноборсаджийството.⁷¹ Същевременно започват и тайни контакти със съюзниците – чрез представителя в Швейцария Г. Кюсеиванов постъпва информация, че съюзниците са готови да разрешат на България да задържи след войната Добруджа, но не и останалите присъединени територии. През октомври български предприемач Анджео Коюмджийски⁷² се среща с Флойд Бляк, който работи за ОСС и е бивш президент на Американския колеж в София. САЩ дават, да се разбере, че биха приветствали България да се превърне в една бариера срещу комунизма, но се страхуват, че бомбардировките могат да тласнат допълнително страната в прегръдките на СССР.

От декември 1943 българското правителство поддържа контакти със съюзниците в Турция и Швейцария. С пристигането на Севов в Истанбул започват сериозните преговори. Българският посланик в Турция Никола Балабанов информира американците, че България е готова да преговаря за излизане от войната без териториални претенции. Той настоява единствено за спирането на бомбардировките и за запазване на границите от 1939 г. Следват двете тежки бомбардировки на 10 януари, в които е засегнато по време на заседание дори Народното събрание като редица депутати са ранени (напр. Петко Стайнов) Започва евакуацията на София, парламентът заседава тайно, а Министерския съвет се изнася извън София и се среща във вилите в Чамкория.

⁷⁰ Витка Тошкова, България в балканската политика на САЩ 1939/1944, София: Наука и изкуство, 1985.

⁷¹ Frederick Chary, *History of Bulgaria*, Santa Barbara, CA: ABC Clio, 2011, p. 112.

⁷² Лъчезар Тошев, Пропуснатата възможност: Можело е 9 септември 1944 г. да не се състои - <http://www.point-of-view.org/?p=378>; Също Васил Митаков, Дневник на правосъдния министър в правителствата на Георги Кюсеиванов и Богдан Филев, София: ИК Труд, 2001, с. 831-832.

В началото на февруари 1944 г. Н. Балабанов се връща в София, говори с представители на различни политически среди и като заминава за Истанбул уведомява американците, че всички политически сили в България са за излизане от Оста. ОСС предлага да бъде изпратена в Истанбул специална делегация, която да започне разговори относно „условията, при които българската армия би се присъединила към съюзниците“.⁷³ Междувременно Севов, под предлог, че подготвя българския павилион на панаира в Измир, се опитва да установи контакти с разузнавачи и дипломати на съюзниците в Истанбул, но не е посрещнат добре⁷⁴.

Регентът Филов не иска да скъсва с Германия преди съюзниците да са достатъчно близко, за да не се стигне до наказателни действия от германска страна срещу България. От своя страна съюзниците искат такава тактика, която да доведе до изтеглянето на германски войски от други фронтове, за да се дислоцират на Балканите. ОСС разглежда предложението на българите като откровено и препоръчва спиране на бомбардировките и получава съответното съгласие от президента Франклин Рузвелт. Съюзниците, вкл. и руснаците, проучват предложението за примирие, въпреки че Москва и София не са в състояние на война. Уинстън Чърчил обаче, отговаря по отношение на бомбардировките „Ако лекарство е добро, нека получат още от него“⁷⁵. Рузвелт и военните се съгласяват и бомбардировките продължават.

Освен това Чърчил отхвърля неформалните разговори в Турция и предлага „мисия с пълен мандат за подписване на споразумения“, в която да участват всички съюзници (трите) – евентуално в Кипър или Кайро. След известни колебания Сталин се съгласява, но руснаците не искат по никакъв начин да се обвързват с въпросите за бомбардировките. Съветската позиция е двойствена, защото в Москва разчитат да настройват българското население едновременно срещу германците (които са вкарали страната във войната) и западните съюзници, които носят със самолетите си страдания на обикновеното население. Интересно е, че съветското разузнаване води операции на терен във Варна и съществуват хипотези, че поради специалния интерес на Москва към морската ни столица

⁷³ Marshall Lee Miller *Bulgaria in the Second World War*, Stanford: Stanford University Press, 1975, p. 169-170.

⁷⁴ В. Тошкова, Цит. съч., с. 219.

⁷⁵ *Roosevelt and Churchill: Their Secret Wartime Correspondence*, New York: Saturday Review Press, 1975, p. 434.

съюзническите самолети надлежно избягват да хвърлят бомби там.⁷⁶ Бомбите продължават да падат над София, Пловдив, Плевен, Бургас, докато ОСС информира преговарящите в Истанбул, че ще получат формално предложение в Кайро, а разговорите там ще се институционализират едва през август 1944 г.

Забавянето и очертаващият се провал на преговорите в Турция е свързан и с невъзможността да се изпълни основната цел на операция „Пойнт бланк“ относно България – изтръгването на София от съюза с Хитлер. Това принуждава Комитета на началник щабовете да даде на 3 март 1944 г. “зелена улица” за продължаване на въздушната офанзива срещу царството и за нейното засилване през следващите месеци.

Само през март-април 1944 г. се предприети шест тежки бомбардировки над София и и още няколко над страната. **През нощта на 16-17 март** около 50 британски бомбардировача нападат София като са разрушени 72 сгради, а жертвите са 43 убити и 58 ранени⁷⁷. **На 24 март** следва нов нощен удар на около 40 британски бомбардировача над София, но този път без жертви като няколко бомби падат в района на царския дворец „Враня“⁷⁸. Следват **нощната бомбардировка на 29 март 1944 г.** без жертви и особено тежката **американска дневна бомбардировка на 30 март 1944 г.**, когато атакуват около 450 американски тежки бомбардировача (144 „летащи крепости“ от 5-то крило и 252 „Либерейтър“-а от 47-мо и 304-то бомбено крило на 15 ВВС дивизия), придружавани от 96 „Лайтнинга“ и 24 Р-47⁷⁹. Три групи самолети закъсняват с около час по пътя. Срещу тях излизат двадесетина изстребителя Ме-109 и Фокевулф-190⁸⁰. Общо са пуснати около 3000 фугасни и около 30 000 запалителни бомби⁸¹. Определено това е най-масираната и тежка бомбардировка над София през цялата война. Разрушени са 3357 сгради, жертвите са 139 убити⁸². Смъртните случаи са сравнително малко, защото много софиянци вече са

⁷⁶ К. Янев, цит. съч., с. 158-161.

⁷⁷ Р. Руменин, с. 123.

⁷⁸ Пак там, с. 124.

⁷⁹ [Raymond George and Fred Crawford, Fred Roberts Crawford](#), Three Crawford Brothers: The WW II Memoirs of Three Pilots, Bloomington, IN: Authorhouse, 2009, p.232.

⁸⁰ К. Mahoney, Op. cit., p. 79-80.

⁸¹ Стефан Стоянов, Ние бранехме тебе София, София: Еър груп 2000, 2011, с. ??

⁸² Според други данни на 30 март 1944 г., съединения от XV американска въздушна армия в състав от 450 средни и тежки бомбардировача, прикривани от около 150 изстребителя, атакуват центъра на столицата. Разрушени или опожарени са 3575 жилищни и административни сгради и са убити 139 граждани и военнослужещи. Вж. К. Янев, Цит. съч., с. 150; също Р. Руменин, Цит. съч., с. 128 – 129.

евакуирани. Отново започва вълна на евакуация, а хранителните запаси бързо се изчерпват.

Бомбардировките през март изменят из основи архитектурната среда и градската инфраструктура. Изгарят или пострадват твърде сериозно знакови за София сгради. На 30 март жертва на пожар и разрушения стават сериозно разрушени или изгарят Народният театър, Градската библиотека, Софийската синагога с нейните уникални еврейски ръкописи, Духовната академия и нейният вътрешен параклис, много квартални църкви, сгради на болници и училища, стопански обекти, градският арсенал. Отново има попадения над сградите на Народното събрание, Външното и Вътрешното министерство, Министерство на правосъдието и др.

Бомбардировките доразрушават много вече пострадали сгради в центъра на София и нарушават процеса на възстановяването на основните елементи на столичната инфраструктура след бомбардировките от януари. Този път възстановяването на градската инфраструктура ще отнеме доста дълго време въпреки натрупания опит. Докъм 28 март са били възстановени повредите по градската водопроводна мрежа и почти всички столични квартали са с възстановено водоподаване (единствено в квартала между „Венелин“ и „Бенито Мусолини“ няма, тъй като многото неразчистени разрушения не позволяват достъпа до водопроводната мрежа). Разчистена е и цялата канализационна мрежа (т.е. каналите са разчистени, за да се оттичат безпрепятствено водите и да не наводняват мазетата на сградите). На 29 и 30 март въздушните атаки според доклад на началника на отдела инж. Н. Беров, причиняват преки бомбени попадения на около 400 места върху уличните водопроводи и на около 60 места върху уличните канали с повреди и върху съоръженията. Отново най-тежката последица е разкъсването на две тръби 900 мм от главния водопровод „Рила – София“ в близост до резервоара „Лозенец“, което прекратява доставката на вода. Така София остава захранвана с вода само от водопровода „Витоша – София“ и то предимно в крайните квартали („Красно село“, „Павлово“, „Царибродски“, „Лагера“, „Стрелбище“, „Добруджански“, „Подофицерски“, „Крива река“, „Буката“, и няколко от болниците в София, а така също Княжево, Горна баня и Бояна). На около 80 места са засегнати и главните водопроводи в София с тръби 200-800 мм. Тъй като няма резервни части и работна ръка този път възстановяването на водоснабдяването в центъра

минава през прокарване на улични чешми, а едва след това – и водоснабдяване на сградите⁸³.

Отделението за културни грижи, начело с Петър Славински понася като най-голяма загуба напълно изгорялата на 30 март сграда на Градската библиотека на пл. „Бански“ 3 – изгарят около 40 000 тома книги. Слабо утешение е фактът, че това да предимно обратни екземпляри, тъй-като всички ценни книги, архиви и картини са изнесени. В сградата изгарят 23 от представените картини за конкурса за наградата най-добра картина на София на 1943 г., а останалите 8 (5 премирани и 3 непремирани) са спасени. В подземията на Българска народна банка предвидливо са прибрани и така спасени градския архив, градската фотосбирка, градската картинна сбирка и материалите от музея, пренесени там заедно с общински архиви. Други 40 000 тома от книжния фонд с останалия персонал на библиотеката е евакуиран в с. Драгалевци, а материалите на столичната статистика, заедно с тези на държавната статистика са евакуирани в гр. Луковит⁸⁴. (Вж. подробния и потресаващ разказ за тази бомбардировка на пряк участник - ръководител на градската библиотека в писмо до близък колега и приятел. Имената и на двамата на този етап е невъзможно да се установят. Документът е представен като Приложение № 11).

Сериозни щети претърпяват и други общински служби. Доклад на Пътно-паважното отделение на СГО оценява щетите от пораженията върху сградния фонд на около 1 млн. лв. плюс около половин млн. лв. щети в материали и инструменти. Отчетени са 1145 попадения върху настилка с обща квадратура 56 014 кв.м. За да се възстановят тези поражение е необходим пълнеж от 49 682 куб.м, 22 417 куб. м. изкопни работи, трябва също 1 515 000 павета, 7 980 куб. м. ломен камък, 835 куб. м. чакъл, 5 200 кв.м. плочи, 3 290 м бордюри и др.⁸⁵ За да се уплътни работата на защитните групи се дават указания онези от тях, които нямат неотложни задачи по изработване на скривалища да бъдат използвани за разчистване на разрушените сгради в района на групата като

⁸³ СГОДА ф. 1к. оп. 2, а.е. 1396, л. 2-4.

⁸⁴ Пак там, л. 32-33.

⁸⁵ Пак там, л. 34-35.

натрупаните развалини се натрупат в зимниците на разрушените сгради, а годните тухли бъдат правилно наредени при отворите на сградите до тротоарите⁸⁶.

Относително запазени и незасегнати са повечето помещения на Здравния отдел към СГО – там се помещават здравни центрове, амбулатории и други служби. Единствено е разрушена амбулаторията на ул. „Цариброд“ и „Св. Св. Кирил и Методий“⁸⁷. На 30 март изгаря третия етаж на сградата на ул. „Аксаков“ № 1, където се помещава Гражданското отделение, където изгарят наборни списъци, картотеки за наборни удостоверения, мобилизационни списъци, досиета на 26 000 евреи по ЗЗН и др.⁸⁸ В същата сграда се е помещавало и Комисарството по евакуацията и подпомагането на пострадалото от въздушните нападения столично население.

През април се подновяват въздушните атаки срещу главните транспортни центрове на страната. Доста тежка е **дневната бомбардировка на София на 17 април 1944 г.** Тогава 250 тежки бомбардировача В-24, придружавани от 46 изстребител Р-51, 44 Р-38, 26 Р-47⁸⁹ атакуват района на централната жп гара с около 2500 авиобомби и голям брой запалителни бомби. Разрушени са 749 сгради, жертвите са 128 убити и 69 ранени⁹⁰. Най-много – около 1400 разрушителни бомби падат в района на кв. „Надежда“, около 400 разрушителни и 200 запалителни - в Ючбунар, около 400 - в района западно от гарата, около 300 - в 11-ти район, около 220 - по бул. Сливница на север около гарата, около 180 - разрушителни около Военното училище, около 200 – в кв. „Хаджи Димитър“ и Подуяне. Това ще се окаже последната, единадесета бомбардировка над столицата.

Най-тежки са пораженията на централното ж.п.депо, където са поразени 1400 вагона, а пожарът бушува два дни⁹¹. Много сериозни повреди са нанесени на електроснабдяването и подаването на ток високо напрежение, има много сериозни поражения и върху кабелите ниско напрежение, особено в кв. „Надежда“ и около двете гари. Има и доста, но по-малко на брой отпреди, скъсвания на релсовия път и

⁸⁶ СГОДА, ф. 1к, оп.3, а.е. 106, л. 5.

⁸⁷ СГОДА ф. 1к. оп. 2, а.е. 1396 л. 36-37.

⁸⁸ Пак там, л. 38.

⁸⁹ [Raymond George and Fred Crawford, Fred Roberts Crawford](#), Three Crawford Brothers: The WW II Memoirs of Three Pilots, Bloomington, IN: Authorhouse, 2009, p. 295; К. Mahoney, Op. cit., p. 93

⁹⁰ В две нощни нападения на 17 и 18 април 1944 г. тежко пострадва и Пловдив, където са разрушени около 100 жилищни сгради, убити са 51 и са ранени 62 души, вж.: Р. Руменин, Цит. съч., с. ??

⁹¹ R. Schaffer, Op. cit., p. 56.

токоподаването за трамваите. Повредени са 15 мотриси и 20 ремаркета. Допълнителни поражения има в трамвайно депо „Мария Луиза“ и главната работилница⁹².

От тези бомбардировки има големи поражения върху важни обществени сгради със социални функции като например градските бани. Разрушено е едното крило на квартална баня „Банишора“. Още на 30 март от пряко попадение е разрушена изцяло и предната част на Централната минерална баня, където се намира машинното отделение и дърводелската работилница и канцелариите. Там са открити телата на двама загинали – на войника, обслужващ сирената и на един гражданин. Негодна изцяло за ползване е малката баня на ул. „Екзарх Йосиф“. Изцяло изпочупени са прозорците на кварталните бани в Подуяне, Лозенец и Три Кладенци. Изгаря и женското отделение на лятната къпалня „Кн. Мария Луиза“. Общите щети на баните се оценяват на близо 18 млн. лв.⁹³ Същевременно Ветеринарният отдел към общината преценява нанесените му щети на около 17 млн. лв. – главно става въпрос за пораженията върху Централни хали, сгради на старата и новата кланица, оборите за добитък, млекоконтролната станция и др.⁹⁴ На 30 март е подпалено и помещението на общинския дневен детски дом на ул. „Граф Игнатиев“ № 42. Прислужникът Йосиф Стоев с всеотдайност спасява значителна част от инвентара. Пострадва и втори дневен детски дом на ул. „Искър“ № 62⁹⁵.

Изключително значими са пораженията върху сградата на Архитектурно-градоустройствената дирекция. Според рапорта на нейния директор арх. Т. Горанов сградата е засегната сериозно от бомба голям калибър и то едва при четвъртата вълна бомбардировачи, която разрушава средната част на сградата, пробива железобетонната плоча над магазините, но цялата сутеренна част на сградата остава незасегната. Впоследствие, едва към 16 ч. следобед огнените пламъци от съседните сгради – очевидно от пожара в парното отопление на банята и поради силния вятър огънят достига сградата и заплашва да обхване и незасегната сутеренна част. Лично арх. Горанов с помощта на чиновника от БНБ Йордан Марков предотвратяват запалването на сутерена, разчиствайки струпания пред входа дървен материал и загасявайки огнищата в склада с въглищата за

⁹² СГОДА ф. 1к. оп. 2, а.е. 1396, л. 19-20.

⁹³ Пак там, л. 16-17.

⁹⁴ Пак там, л. 18-19.

⁹⁵ Пак там, л. 29-31.

отопление. Така са спасени около 70% от архива и плановете на дирекцията, струпани в сутерена още след 10 януари. В етажа на Дирекцията изгарят инвентар, мебелировка, съхраняваната там работна документация. Изгарят и работни досиета, тръжна документация, банкови документи за залози, преписка със СГО за конкурса за Столичен общински дом и други ценни документи, съхранявани в железен шкаф на директора⁹⁶.

Разрушено е стълбището и са направени необитаеми общинските сгради на ул. „Алабин“ № 48 и № 50, където се помещава Водопроводният и канализационният отдел на общината. От пожар изгаря и сградата, в която се помещава съдебното отделение на СГО на ул. „Сердика“, заедно с досиета и друга документация. Пряко попадение на бомба разрушава помещението, където се намира Кадастралния отдел като в пожара изгарят всички работни копия от регулационните плановете на София, копията от всички издадени скици за зданията на Голяма София, най-различни преписки, картотеките на част от недвижимите имоти в центъра на София, регистри и друга ценна документация⁹⁷.

Здравните служби действат относително добре. Около края на март и при бомбардировката на 30 март започва дейността на спасителна станция „Бърза помощ“ с нейните няколко коли – линейки и придружаващи медицински екипи⁹⁸. От 15-те функциониращи общински аптеки в столицата след 30 март изгарят, разрушени и негодни за ползване са 5 общински аптеки (Втора на бул. „Дондуков“ № 7, Трета - на пл. „Бански“ № 8, Четвърта - на бул. „Мария Луиза“ № 51, Седма - на ул. „Веслец“ № 7 и Петнадесета на ул. „А. Хитлер“ № 36)⁹⁹.

От името на Дирекция на трамваите и осветлението директорът инж. Тончо Пешев оценява щетите от бомбардировките в края на март върху електроснабдяването и градския транспорт. В електроснабдяването са прекъснати: далекопроводите на 35 киловолта „Симеоново-София“ при резервоара на София, двете трифазни линии на „Панчарево-София“ при с. Дървеница, три от четирите трифазни линии на „Курило-София“, отклонението за Чепинци на Ботевградския далекопровод; кабела за високо напрежение на 35 киловолта между трансформаторните станции „Сердика“ и „Мария Луиза“ и между

⁹⁶ СГОДА ф. 1к, оп. 5, а.е. 217, л. 8.

⁹⁷ СГОДА ф. 1к, оп. 2, а.е. 1396, л. 5.

⁹⁸ СГОДА, ф. 65, оп. 1, а.е. 49, л. 466/гръб.

⁹⁹ СГОДА ф. 1к, оп. 2, а.е. 1396, л. 6-8.

„Сердика“ и „Рила“. Много тежки поражения има и върху въздушната електроразпределителна мрежа за ниско напрежение – особено в района между бул. „Мусолини“, бул. „Хитлер“, Централна жп гара, бул. „Ген. Черняев“, бул. „Сливница“ и бул. „Пенчо Славейков“. По-малки повреди има в кварталите Лозенец, Иван Вазов, Захарна фабрика. Сериозни поражения има и върху подземната мрежа в центъра, но поради разрушенията те не могат да бъдат установени веднага. В резултат на това на 30 март София остава без ток, с изключение на доставяната от централа „Бояна“ енергия за трамвайната линия „София-Княжево“ и някои части от центъра, снабдявани от нея¹⁰⁰.

Изпочупени са стъклата на 8 трамвайни мотриси, сериозно са повредени каруцериите на 11 трамвайни мотриси, разрушени са 4 трамвайни ремаркета. Общо повредени и разрушени са 59 трамвайни пътнически вагона¹⁰¹. Повредени и разрушени са един автобус, една инструментална кола и една лека кола. Сериозни повреди има по всички трамвайни линии от № 1 до 6 – разкъсани коловози, повредени стрелки, деформирани релси и др. на 33 места¹⁰². Поради разрушената ж.п. линия е организирано извозването на хора по линията София – Илиянци с камиони до Илиянци¹⁰³. Носителната трамвайна мрежа и токопроводите са свалени на 7 места по линия № 1, на 9 места - по линия № 2, на 6 места - по линия № 3, на 2 места по линия № 4, на 3 места по линия № 5. Изцяло е разрушено вече засегнатата сграда на депо „Мария Луиза“, част от стругарната, дърводелната и отделът за генерален ремонт на Главната работилница заедно с намиращите се там за ремонт вагони. Разрушени са и няколко сгради на дирекцията – на ул. „Знеполе“ № 2, сграда и гараж на бул. „Дондуков“ № 40, дирекционната сграда на бул. „Мария Луиза“ № 84, част от токоизправителната станция „Веслец“¹⁰⁴.

През следващите седмици на април, май и юни има въздушни нападения над други български градове, но не и над София¹⁰⁵. Последните големи авиационни рейдове са през нощта на 12 юни и през деня на 28 юни 1944 г. върху летище Карлово. И при двете

¹⁰⁰ Пак там, л. 13-14.

¹⁰¹ Пак там.

¹⁰² През март 1944 г. трамваите са по следния маршрут - №1 – Централна гара – Подуяне, № 2 – Арсенала – Орландовци, № 3 пл. Руен – Св. Троица, № 4 – Паметника Левски – Слатинския редут, № 5 – пл. Св. Неделя – Княжево и № 6 сп. Ж.П. Работилница.

¹⁰³ СГОДА, ф. 65, оп. 1, а.е. 49, л. 468-469.

¹⁰⁴ Пак там.

бомбардировки съюзническите самолети хвърлят около 350 тона бомби, в резултат на което е унищожена почти цялата базирана там българска авиация (около 70 самолета) и са разрушени хангарите, резервоарите, ремонтните работилници и др. Бомбардировките на летище Карлово са осъществени с относително големи сили (нощната – от един британски авиополк, а дневната – от две американски авиодивизии – 138 В-24 ескортирани от 36 Р-47) в период, когато започват “совалковите” полети на съюзническата авиация до територията на СССР с цел вероятно да се унищожи и една от малкото прегради за безпрепятственото изпълнение на задачите в този стратегически сектор на Югоизточния театър на военните действия. Сталин също дава съгласие за тях в разговор с Аверил Хариман на 2 февруари 1944 г.¹⁰⁶ Така приключва операция „Пойнт Бланк“, поне що се отнася до българската ѝ част (в германската ѝ част на масирани бомбардировки ще продължат до май 1945 г.).

Ако можем да говорим за въздействието на бомбардировките от март-април 1944 г. върху останалите в столицата граждани и за реакцията на местните и държавните власти, можем да направим няколко основни извода, които да докажем с някои примери. От гледна точка на основната цел на продължаващите бомбардировки (подобно и на „Битката за Англия“ през 1940 г.) – тя не е постигната, тъй като България все още е съюзник на Третия райх и очевидно нейната съдба ще зависи от по-общото развитие на военните действия и придвижването на силите на антихитлеристката коалиция и силите на Оста върху картата на Балканите, Югоизточна и Централна Европа (а и от откриването на Втория фронт във Франция през юни 1944 г.). Страданията на българите и особено на софиянци не са довели до масово всенародно движение за смяна на политическия курс на правителството, а в допълнение – жестоките военновременни реалности настройват населението срещу англо-американските операции и даже леко повдигат съпротивителните сили на нацията. Съпътстващ ефект на тези настроения и психополитически реакции на обикновените граждани е засилването на левите русофилски настроения в страната, тъй като България продължава да поддържа дипломатически отношения със СССР, а съюзниците се олицетворяват с англо-американските бомби, донесли жертви и страдания на българите.

¹⁰⁶ Dennis Dunn, *Caught Between Roosevelt and Stalin: America's Ambassador to Moscow*, Knoxville, KY & University of Kentucky Press, 1998, p. 316.

След тежката зима, населението на София посреща малко по-спокойно въздушните удари – тук може би има и елемент на свикване, а и на отдаване на дължимото на усилията на властите да въведат някакъв ред в опожарената и разрушена столица. Съществена роля изиграва и организацията на евакуация. Първоначално условията, особено в близките до София села са били отчайващи за евакуираните. Със затоплянето на времето и приемането на една нормативна рамка на живота на евакуираните – наеми, снабдяване, възстановяване на телефонните и пощенски връзки, изплащането на помощи и обезщетения за загинали глави на семействата и други мерки хората възстановят вярата си, че държавата прави нещо за тях. От голямо значение са и обикновените човешки контакти с хазаите и съседите по места. Заслужава да се посочи, че както никога по-рано провинцията подпомага в критичен момент и допринася за спасяването на живота и здравето на софийското население и допринася за внасянето на нотка на спокойствие в живота на евакуираните. (Вж. приложения № 6 и № 7 - попълнен въпросник за евакуиран жител на столицата и първата страница от сведението от Община Горна Оряховица за изселените там общо 222 столичани).

В София, въпреки тежките поражения на мартенските бомбардировки ситуацията бележи известна нормализация. За това е допринесла и евакуацията, и структурирането на органите, които се грижат за възстановяването на нормалния живот. Въпреки критиките, комисарствата са се оказали ефективен инструмент за канализиране на процесите. Комисарството по евакуацията още през февруари се е обединило с Комисарството за подпомагането в едно общо Комисарство по евакуацията и подпомагането на пострадалото от въздушните нападения столично население. То действа в добър синхрон с отдела за обществени грижи при М.В.Р.Н.З. за организирането на подпомагането на пострадалите - обезщетяване за убити членове-глави на семейства, помощи за изгубено имущество, обезщетения за производствен инвентар и др. средства за производство. (Вж. приложение № 5 - министерска заповед относно изплащането на обезщетенията).

Според заповед № 2791 от 27 април 1944 г. на вътрешния министър Д. Христов размерът на обезщетенията е различен. На съответните роднини на загинал член от семейството, с който са се издържали заедно се изплаща помощ от общо 30 хил. лв. (следва съответните клетвени декларации по образец да са подадени до два месеца след

събитието). Ако загиналият е бил глава на семейството сумата от 30 хил. лв. се изплаща на всеки един от издържаните от него лица. Ако загиналият е чужд гражданин или наследникът е чужд гражданин от небългарска народност помощта се отпуска единствено със заповед на министъра¹⁰⁷. За контузен и тежко ранен глава на семейство се полага еднократно обезщетение от 15 хил. лв. Постановление на МС № 21 от 13 април 1944 г., прието с прот. 31 определя възможността да се даде обезщетение за унищожени вещи (сумите варират по категории столичани според доходите – от 20 до 40 хил. за сам човек, 40 – 80 хил. за двучленно семейство и 80 – 120 хил. лв. за четиричленно и по-голямо семейство). Дава се възможност Комисарството по подпомагане да дава в натура част от сумите за съответните щети. Създава се и система за обезщетяване на търговци със пострадали магазини, занаятчии за получаване на съответен инвентар, за да си възстановят производството, за лекари и други свободни професии, за да открият отново кабинетите си или да закупят съответните консумативи. За инструменти и други щети се изисква изплащане на обезщетение до 50% от унищоженото или не повече от 120 хил. лв. Шофьори на таксите, камиони, колари и други се подпомагат да си ремонтират колите, ако са били в движение или пък да си купят съответно едър добитък като коне, крави (обезщетяват се до два броя рогат добитък от вид). Обезщетението за кон е равно на обезщетението за загинал роднина – 30 – 35 хил. лв.¹⁰⁸ (Вж.: приложение № 9 и № 10 показва формулярите-клетвени декларации, с които се е кандидатствало за получаване на отпусканите от държавата обезщетения на пострадали, както и протоколи, доказващи съответното събитие – напр. загинал кон, собственост на колар).

През пролетта все повече финансов ресурс и човешка енергия се отделя за дейността на Комисарството по възстановяването, което работи съвместно с общината за оценяване на нанесените от бомбардировката щети и организацията на възстановителните работи. И все пак, може би най-важни за възстановяването на духа на столичани се оказват съзнателните усилия на властите за насърчаване на вътрешната съпротива и самочувствие на гражданите посредством идеи и инициативи, които надхвърлят ежедневието на разрушенията. Това не е бодряшкият ентузиазъм на лозунгите за „символичната война“ и илюзиите за „остров на мира сред огъня на войната наоколо“.

¹⁰⁷ ЦДА, ф. 49, оп. 1, а. е. 4566, л. 89.

¹⁰⁸ Пак там, л. 95.

Това са съвсем съзнателни малки стъпки и личен пример, които са в състояние да въодушевят и възврънат вярата в утрешния ден на обикновените хора.

Само един епизод от подобен подход е сюрреалистичната картина на приключилия през пролетта на 1944 г. конкурс за най-добра книга на София за 1943 г. В полуразрушения и с огромна дупка в тавана кабинет на заместник кмета и ръководител на Културния отдел Петър Славински в началото на април 1944 г. заседава жури в състав Елин Пелин, Стоян Чилингиров и други авторитетни представители на културния елит на страната. След дълги спорове и внимателно запознаване с рецензии и самите представени книги журито посочва като победител в конкурса лирика Кирил Христов за неговата книга „Затрупана София“ – един пътепис за старините на София през призмата на военните настроения¹⁰⁹. Това е със сигурност последното обществено признание за един от колосите на българската литература, който ще си отиде от този свят през есента на 1944 г. и то е още по-ценно, защото е направено дни след опустошителната бомбардировка на 30 март. Все в същата гама е и продължаващия и приключил през пролетта конкурс за сграда на новото кметство (известно като проект за „Нов общински дом“). Протоколната книга на СГО община е съхранила оживените дискусии за качествата и недостатъците на отделните проекти, дело на австрийски, германски, италиански и френски архитекти и високите естетически и архитектурни изисквания, които общинарите отправят към тези светили на архитектурата. В крайна сметка конкурсът е спечелен от берлинския архитект Рихард Ермиш и на 7 април 1944 г. му е възложено да подготви окончателния архитектурен план и му е изплатена съответната награда¹¹⁰.

Същевременно властите правят достатъчно за популяризирането и най-малкото за възнаграждаването по адекватен начин на онези защитници на София, които пренебрегват страх и лична опасност като проявяват примери на всеотдайност и героизъм при спасяването на столичани и запазване на общинска, държавна и частна собственост там, където е възможно. Във вестниците, книгите и споменът са останали имената на героите-летци, които „защитавахме тебе, Софийо“. За това има написани не много, но все пак достатъчно страници, поради което както вече уточнихме в увода, въздушните битки над

¹⁰⁹ СГОДА, ф. 65, оп. 1, а.е. 49, л. 366.

¹¹⁰ СГОДА ф. 1к, оп. 3, а.е. 416, л. 1.

София не влизат в обхвата на настоящото изложение. Тук бихме искали да посочим поне няколко примера, няколко лични казуса на обикновени хора, които отдавна са забравени и по някаква случайност са останали в архивните документи, но благодарение именно на такива като тях столичани оцеляват в този момент на изпитание и страдания. Защото това също е подвиг, контрапункт на толкова познатите ни и днес черти на националния характер като егоизъм, търсене на лична изгода и стъписване пред паниката и страха.

Тези казуси показват и връзката, която мнозина се съмняват, че въобще е съществувала между власт и народ, в момент, когато политическите различия съвсем временно остават на заден план пред усещането, че всички сме хора и че от борбата за човешкия живот и оцеляване няма друга по-висша ценност за човек с високи ценностни принципи. Бомбардировката на 17 април е на втория ден след Великден – един тъжен Великден в разрушена София. В такъв момент общината отпуска съответната сума за закупуване и боядисване на яйца за Великден за участниците в разчистването на София. Някой би казал, в нашия днешен задоволен живот, че това е евтин популизъм, но в онези условия това е жест на човещина и съпричастност.

Подобен колективен казус е случилото се при въздушното нападение на 17 април 1944 г., когато запалителни бомби попадат в трамвайното депо на ул. „Мария Луиза“. Започналият пожар в няколко работилници на депото заплашва да обхване и трансформаторната подстанция „Мария Луиза“. Още преди прекратяването на артилерийската стрелба и свиренето на „отбой“ началникът на VI защитна група започва гасенето на пожарите с възможностите на групата и доброволци – най-вече свободни от наряд войници от охраната на депото. Особено дейни са защитникът-моторист Симеон Димитров Елзов, кандидат подофицерът Алекси Христов Тонев, кандидат-подофицерът Стоян Тодоров Андреев и редник Георги Иванчов Кръстев – първите двама от защитната група, а другите – от патрула в депото. Те локализируют бързо пожара и прекратяват възможността да обхване съседните сгради. Командирът настоява те да бъдат наградени, особено Елзов, който е характеризиран като „беден общ работник, лишен от всякакви

приходи“. Въпреки че началникът предлага за парична награда само Елзов, общината отпуска 5 хил. лева на него и по 2 хиляди лв. на останалите трима участници в гасенето¹¹¹.

Специална награда от 5 000 лв. е отпускната от общината и на шофьора на линейка Методи Савов Методиев – за героизма му при спасяването на 7 ранени, въпреки пряко попадение на шрапнел от бомба върху колата, убил двама от ранените на последната седалка и въпреки това докарал линейката до съответния пункт.¹¹²

Съпричастност има и в един от много аналогични случаи като този с Петър Г. Матеев, надничар в бубиналното отделение на Д.Т.О. При бомбардировката на 30 март 1944 г. е унищожена къщата му, заедно със служебни обувки и рубашка, дадени от дирекцията (фактът на разрушената къща се доказва със служебна бележка от Противовъздушно отделение на VI-та квартална група към Столичния гарнизон)¹¹³. Задължението е опростено с решение на СГО, надлежно записано в протоколната книга. Този случай говори и за равнището на защита на най-дребния държавен, общински или служебен интерес, щом в тези условия се налага сложна процедура от заявления, клетвени декларации и специални служебни бележки/махленски свидетелства, за да се освободи задължение от изгоряло служебно облекло или обувки, които подлежат на връщане.

Помощ се оказва и на роднини и наследници, които не биха получили по общата процедура помощи и обезщетения. Такъв е случаят с младежа Никола Миланов Геров – работник към Д.Т.О., който при въздушната тревога над София на 5 май 1944 г. е убит при катастрофа край Владая на автобус на Д.Т.О. Баща му, изселен в с. Кътина иска от общината помощ, тъй като синът му е издържал семейството, а самият баща е граждански мобилизиран към Общовойсковия свързочен полк, срещу което семейството му получава малка парична компенсация. Общината отпуска на наследниците еднократна помощ от 3000 лв.¹¹⁴

Твърде скоро съдбата на обикновените софиянци и българи ще стане още по-силно зависима от динамиката по фронтовете на Втората световна война и задкулисите

¹¹¹ СГОДА 1к, оп. 5, а.е. 625, л. 44 и гръб.

¹¹² СГОДА, ф. 65, оп. 1, а.е. 49, л. 468-469.

¹¹³ СГОДА 1к, оп. 5, а.е. 625, л. 43.

¹¹⁴ Пак там, л. 42-43.

дипломатически игри сред бъдещите победители. Това ще предопредели и продължаването или прекратяването на бомбардировките. Още от началото на операция „Пойнт Бланк“ въздушната кампания на американците на Балканите показват противоречив подход. От една страна, ген. Ийкър нарежда на своите командири „да са особено внимателни, така че въпрос на първостепенна грижа да бъде невоенните обекти да пострадват колкото е възможно по-малко“. От друга обаче, неговите приоритети при определянето на целите през март - април 1944 г. са в следната класация: № 1 – градове в България; № 2 – Будапеща; № 3 Букурещ като целите на въздушните нападения са едновременно военни и политически. От американските летци се очаква да тероризират местното население без привидно да използват терористична тактика. Според ген. Ийкър атаките са успешни, особено бомбардировките над петролните полета около Пловдив, тъй като ограничават доставките на петрол за Райха и насърчават антифашистката съпротива на Балканите. Същевременно, според него вътре в засегнатите страни се стига до „надигане на гражданските сили за излизане от войната“¹¹⁵.

От самото си начало цялата въздушна офанзива на Балканите е следствие от решения на най-висше ниво. След като през март германците окупираха Унгария ген. Дж. Маршал заявява пред Обединеното командване, че една малка въздушна операция може да даде големи политически резултати и предлага британския ген. Хенри Мейтланд Уилсън, заменил на 8 януари 1944 г. ген. Дуайт Айзенхауер като главнокомандващ на Средиземноморски театър на военните действия да получи свобода при определянето на целите. Именно ген. Х. Уилсън е този, който настоява за удари върху големите градове.

Същевременно доста висши военни и дипломати изразяват съмнение в ефективността на американските въздушни нападения в Югоизточна Европа. От една страна са анализаторите в американското посолство в Лондон и ген. Спаац – командващ стратегическата авиация на САЩ в Европа (вкл. 15-та въздушна дивизия, чиито самолети често бомбардират Балканите). Когато ген. Уилсън настоява за използване на тези авиочасти и техните самолети, ген. Спаац посочва пред по-висшето началство, че няма да отклонява стратегически бомбардировачи „заради неуволимия резултат от скършване на съпротивата на врага чрез градски бомбардировки“. Към края на март с.г. подобно мнение

¹¹⁵ R. Schaffer, Op. cit., p. 57.

започват да застъпват и планиращите офицери в Обединените началник щабовете в САЩ, според които едни нови бомбардировки над България едва ли биха накарали страната да излезе от войната. Това можело да стане единствено при настъпление на съветската армия, победата на съюзниците на Апенините и успешни въздушни нападения на Германия¹¹⁶.

От друга страна, особено в САЩ с основание се засилват страховете, че продължаващите бомбардировки биха довели и до враждебност към западните съюзници сред местното население. Бомбардировките над София засилват чувството сред местното население, че западните съюзници са двулични и с поведението си противоречат на пропагандираните от тях висши хуманитарни намерения. Хората стават яростни, а не изплашени. Прекият ефект е, че това засилва съветската пропаганда. Комунистическите партизани в България пропагандират, че съветски самолети не убиват жени и деца и не носят разрушения. В резултат проамериканските и проанглийските настроения, дори в големите градове, се изпаряват. Особено силни аргументи в тази насока пред президента Рузвелт изтъква Джон Уинант, който напомня, че целите не са подбрани от американците, а от англичаните – в началото на годината Обединеният комитет е дал на ръководителя на Кралските ВВС Чарлз Портал правото да изпраща американски самолети срещу градове на Балканите.

Въпросът е отнесен от Рузвелт към съветниците му. Държавният секретар Кордъл Хъл препоръчва промяна на подхода, обосновавайки се, че психологическият ефект от масираните бомбардировки вече е постигнат. Военните се съгласяват и препоръчват ограничаването на въздушните атаки до чисто военни цели. Предложението е прието едва през втората половина на юли 1944 г., но атаките над други части на Югоизточна Европа продължават дори до 27 ноември 1944 г., когато Червената армия е пред Будапеща, а американците хвърлят 60 т. бомби върху центъра на града.

За никого не е тайна както в Източна Европа, така и сред англо-американските военни, че бомбардировките са с цел да тероризират местното население. Интересното е, че дори тези в САЩ, които ги оспорват, оспорват аргументите и военната целесъобразност, не моралната страна. Наистина, британските военни определят целите,

¹¹⁶ Шафър, с. 57.

но американците ги приемат, а докато те дават положителни за тях резултати, Държавният департамент ги приема като нормални. Възможно е критиците на бомбардировките да са имали морални аргументи, които не са изтъквали. Независимо от всичко обаче е доказан факт, че САЩ, с известни съмнения, участват в продължение на много месеци в една война по въздуха, насочена към промяна в начина на мислене на хората, опитвайки се да свалят чужди правителства посредством промяна в мисленето на хората.

Едно допълнително обяснение за промяната в стратегията е необходимостта от осигуряването на авиационни ресурси за десанта в Нормандия. Така основна задача на съюзническата авиация над Балканите от лятото на 1944 г. става продължаването и увеличаването на подкрепата по въздух за антигерманската съпротива в Югославия без оглед на политическата ориентация на просъюзническите партизански части.

В навечерието на десанта в Нормандия политическата криза в България, свързана както с последиците от бомбардировките, така и с различните виждания за бъдещето на страната достига нов етап. Засилва се външният натиск страната да излезе от войната, а управляващите в София продължават да търсят изход, който да е най-благоприятен с оглед следвоенните граници на страната. На този фон на 18 май 1944 г. идва поставеният в остра декларация на съветското правителство въпрос за скъсването на съюза с Германия. Нежелайки да даде точен отговор на този въпрос министър-председателят Добри Божилов подава същият ден оставката на своето правителство. Германците искат да го сменят с друг, достатъчно прогермански настроен кабинет, но потенциалните им кандидати – Михайлов, ген. Жеков, проф. Ал. Цанков нямат достатъчна политическа тежест и популярност. Накрая регентите се спират на Иван Багрянов, който е близък до двореца и не е крайно десен. Външен министър е Първан Драганов, а д-р Александър Станишев замества Дочо Христов като вътрешен министър – той е близък приятел на германския посланик Бекерле¹¹⁷. Кабинетът на Багрянов ще бъде този, който ще се опита да направи прелом в преговорите със САЩ и Великобритания, за да изпълни заложените в програмата си цели за достоен изход на страната от войната. Възможностите му обаче за маневри са крайно ограничени и в края на август 1944 г. кабинетът ще слезе от власт, за да отвори пътя към съвсем краткото правителство на Константин Муравиев (2 – 9

¹¹⁷ Б. Филов, Дневник, с. 710; Ал. Цанков, Моето време, с. 556-557.

септември 1944 г.) и последвалят на 9 септември с.г. преврат, с който се установява правителството на ОФ. Всичко това е логичен завършек на направения от Царство България на 1 март 1941 г. стратегически избор, присъединявайки се към Тристранния пакт. Този избор ще доведе до англо-американските бомбардировки над София и страната и до навлизането на Червената армия и постепенното налагане на едностранния комунистическия режим в страната.

Заклучение

*„На мястото на цветущи градове, където кипеше живот, където се твореше култура, наука, изкуство – днес се виждат само развалини, засъхнали кървави петна, останки от библиотеки... Какъв голям грях изплаща човечеството!...В името на какво след тая война ние ще трябва да апелираме към хората за морал, за чест, за човециина?...“*¹ Подобни мисли гнетят Васил Митаков в началото на 1944 г. и той ги записва стенографски в малките тетрадки на своя дневник, крит 45 години от неговата съпруга и публикуван чак през Третото хилядолетие. Бившият правен министър и настоящ съдия не подозира, че му остава още малко над година живот, през който ще види как пред очите му рухва една столица, един режим и цял един свят. Преди да бъде разстрелян след присъдата на Народния съд, той ще наблюдава от вилата в Бояна серията кошмарни бомбардировки над София, ще се вълнува от развитието на бойните действия по фронтовете на Втората световна война и ще отразява в дневника си всичко онова, което го е впечатлило. Неговата гледна точка е само една от тази на стотици хиляди столичани, които изпитват с всичките си сетива пагубните последици от една „символична война“ станала много бързо реалност в небето над София.

Никой не може да даде точни, изчерпателни и неоспорими статистически данни за количествените измерения на „битката за София“. Може да се разглеждат като относително достоверни обобщените данни за хвърлените над граждански и военни обекти около 50 000 разнокалибрени авиобомби като само София дава над 2200 убити и ранени граждани при повече от 12 000 разрушени, опожарени или повредени сгради и постройки. Материалните щети се оценяват на астрономическата сума от 2, 8 млрд. лв.

В заключение ще припомним, че истинската въздушна кампания над София преминава през три ясни фази в периода късната есен на 1943 г. – ранното лято на 1944 г.: периодът ноември 1943 – първата половина на януари, характеризиращ се с постоянно нарастващ интензитет и жестокост на бомбардировките с цел бързото излизане на България от войната; временното спиране на въздушните атаки средата на януари – средата на март, съвпадащ с интензивни дипломатически ходове за преориентацията на

¹ Васил Митаков, Дневник на правосъдния министър в правителствата на Георги Кьо̀сеиванов и Богдан Филов, София: ИК Труд, 2001, с. 819.

София и последната фаза от пролетта на 1944 г., когато атаките са може би най-силни, но те са по-скоро с наказателен характер и не носят на съюзниците надеждата, че точно така ще бъде разрешен българският въпрос. Във всяка от тези фази има примери на героизъм и себеотрицание, както и на страх и паника; примери на съпричастност и човещина, както и на лицемерие, цинизъм и егоизъм.

Англо-американските бомбардировки над София и по-големите градове на страната в периода 1943 – 1944 г. са едно от най-сериозните изпитания пред българския народ и неговата държавност в годините на Втората световна война. Десетилетия по-късно, след края на Студената война, тактиката на подобни бомбардировки в едни други военно-политически условия ще бъде наречени образно „шок и ужас“, но дори и през 1943 – 1944 г. те обслужват доста удачно стратегията на съюзниците, въпреки че те постигат набелязаната цел – излизането на България от войната. България ще напусне хитлеристката коалиция сравнително скоро – през септември с.г., но едва след като Червената армия стига до Дунава, което ще благоприятства възхода на левите сили по пътя им към властта. Тогава ще се окаже, че всички сметки в София за печеливша стратегия в тази световна война са се оказали погрешни, а платената вече цена са жертвите, руините и страданията в столицата и страната.

Въпреки банкрутирания прогермански политически курс на двореца и кръга около Богдан Филев начинът, по който обикновените българи (особено софийнци) оцеляват в тези дни и месеци на страдания говори доста красноречиво за духа на нацията и способността ѝ да се мобилизира. Те говорят и за чувството за държавност, което е съществувало в онези критични дни. След като и политици и управляващи, и обикновените хора преодоляват първоначалното стъписване от терора на масираните бомбардировки и обхваналата ги паника, може да се открият действия и примери на личен героизъм и твърдост пред страха от последиците на връхлитащата от небето смърт. Много критики и гняв предизвикват онези, които не помагат на себеподобните си, а гледат да спасят имот, имущество и живота си за сметка на другите. И все пак в паметта остават примера на летеца Димитър Списаревски и на мнозина други, пожертвали себе си в небето над София, за да спасят съгражданите си, а така също и на много незнайни обикновени

хора, помогнали на ранени, болни и немощни стари хора, жени и малки деца – да се измъкнат от руините, да не умрат от глад или пък да напуснат столицата.

Обобщавайки резултатите от това проучване следва да се посочи, че въпреки сериозните усилия за подготовка на столицата за противовъздушна отбрана, градът и неговите хора се оказват неподготвени за подобно изпитание. Направено е доста – и като мерки за осигуряване на защитата, и като обучение на населението и съответните служби. И все пак, когато въздушната война започва, това ще се окаже недостатъчно. Българите ще реагират по начина, по който са реагирали и други жители на големи градове в онези години, въпреки че на мнозина у нас страданията и жертвите изглеждаха като наказание на обикновените българи заради направения от управляващите в България политически избор на съюзници в лицето на силите на Оста. Ще последват тежките поражения върху цивилно население, разрушенията, евакуацията и всички останали съпътстващи трагически последици на тази тотална войната.

В тези тежки дни на изпитание редица институции помагат на хората да оцелеят – и това важи в особено силна степен за защитните групи, пожарните и санитарните служби, полицията и войската, участващи в спасителните и възстановителните работи и др. Вероятно най-ефективни са службите на Софийската голяма община, въпреки създадения хаос и онези специфични общинско държавни органи – комисарствата, които канализират усилията за справяне с кризата – и при разчистването на разрушенията, и при евакуацията, и при подпомагането на пострадалите и осигуряването на вода, храна, топлина, светлина и облекло за жителите на столицата.

70 години след тези събития, нека споменем паметта на загиналите и да съхраним историческия спомен за онези дни точно в името на това те да не се повтарят! София и днешните поколения са длъжници на тяхната памет и особено на себеотрицанието на онези, които правят възможно оцеляването на града и неговите хора.

**ПРИЛОЖЕНИЕ № 1: Позив, пуснат от англо-американски самолети над
България 1943 – 1944 г.**

Източник: ЦДА, ф. 370к, оп. 2, а. е. 1084, л. 4

**ПРИЛОЖЕНИЕ № 2: Позив, пуснат от англо-американски самолети над България
1943 – 1944 г.**

Източник: Източник: ЦДА, ф. 370к, оп. 2, а. е. 1084, л. 1 и гръб

**ПРИЛОЖЕНИЕ № 3: Позив, пуснат от англо-американски самолети над България
1943 – 1944 г.**

Източник: ЦДА, ф. 370к, оп. 2, а. е. 1084, л. 3 и гръб

ПРИЛОЖЕНИЕ № 4: Повиквателна заповед за гражданско мобилизиране на собственик на магазин за автомобилни части на ул. „Мария Луиза“, 15 януари 1944 г. Под него е имало ръкописен текст, че при неявяване ще бъде разстрелян.

Източник: ЦДИА – ф. 1471к, оп. 1, а. е. 394, л. 10

ПРИЛОЖЕНИЕ № 5: Заповед на Министъра на В.Р.Н.З. от 20 януари 1944 г. относно правомощия на Комисаря по подпомагане на пострадалите от въздушните нападения по изплащане на обезщетения за нанесени щети

Източник: ЦДА, ф. 49, оп. 1, а. е. 4566, л. 5

ПРИЛОЖЕНИЕ № 6: Попълнен въпросник за евакуиран жител на София, 1944 г.

Източник: ЦДА, ф. 49, оп. 1, а. е. 4594, л. 839

**ПРИЛОЖЕНИЕ № 7: Сведение от Община Горна Оряховица до Комисарството по
евакуацията относно евакуираните в общината столичани, 25.01.1944 г.**

Източник: ЦДА, ф. 49, оп. 1, а. е. 4595, л. 131.

ПРИЛОЖЕНИЕ № 8: Оценителен протокол за разрушена къща, 1944 г.

Източник: ЦДА, ф. 231к, оп. 11, а. е. 5, л. 4 и гръб

ПРИЛОЖЕНИЕ № 9: Попълнена молба за изплащане на лична парична помощ за загинали при и от въздушни нападения, 1944 г.

Източник: ЦДА, ф. 49, оп. 1, а. е. 4596, л. 85

ПРИЛОЖЕНИЕ № 10: Протокол за убит кон при бомбардировката на 30 март 1944 г.

Източник: ЦДА, ф. 49, оп. 1, а. е. 4740, л. 20

ПРИЛОЖЕНИЕ № 11:- Писмо от един от ръководителите на Градската библиотека до Нейния тогавашен или предишен директор, който вероятно е евакуиран в провинцията

София, 6 април 1944 г.

Мой милий и скъпий приятелю,

Най-сетне намирам сили да ти пиша след най-тежкото нещастие, което ме е сполетяло през моя живот. Не че не съм мислел за тебе – напротив, само мисълта за тебе и за една жена ме крепила през страховитата нощ на борба с огъня и през дните след това, когато имахме време да почувствам всичката тежест на удара, който съдбата ми нанесе. Но колчем исках да почна да ти пиша, виждах те пред себе си такъв, какъвто често си бил, било за да ме кориш, водим от най-сърдечни чувства, било за да изказваш, макар и резервиран, одобрение на някои мои прояви и да ми дадеш и в двата случая сили... Но това мое нещастие е тъй голямо, че трябваше сам да се справя с него, тъй както сам се справих с огъня, който застрашаваше зимника на архитектурната дирекция и с това архивните материали и картини, които бях прибрал през последните две седмици. Но сега вече, след като с германски камион пренесох почти всичко ценно вън от София и довечера ще отнесем остатъка, най-сетне намирам сили да ти пиша и ще ти опиша най-хладно само фактите, точно тъй както си бяха, без каквато и да е било украса и по възможност без сантименталности.

Нощната бомбардировка на 29 ме завари в Кубратово. По-право само тревогата, защото тръгнах веднага след това за София и още преди отбоя си бях в библиотеката и оттам слушах експлозиите на запаления муниционен склад. На другата сутрин бях при Петю, за да се карам с него и кмета за камион, с който да отнесем най-сетне новосъбраните ценности в Владая, където ще правим втори депозитен склад на архиви в кариерите. В този миг пристига един разсилен на Народната библиотека, който носи бележка до Петю от Райчо Райчев, в която пишеше буквално следното:

Господин Славински,

Понеже успяхме да пренесем всички книги в зимника на съдебната палата и в библиотеката са останали само каталозите, моля, ако можете да издействувате един камион за два курса, за да пренесем и тях.

С поздрав

Райчо Райчев

След като изпсувахме пред собствения му разсилен това говедо, което не използва камиона, който му бях издействувал, за да пренесе и каталозите и сега не е в състояние и този камион да си издействува, аз казах на разсилния да ме чака Райчо в библиотеката, намерих Мечков и той веднага ми разреши коли за превоз на каталозите. С това разрешение отидох при райчо, дадох му го и така уговаряхме подробностите, когато засвири тревогата. Бърже отидох в военното министерство и оттам ми казаха, че се очаква голямо нападение, понеже повече от 500 апарата са излетели или излитат. Тогава реших да прибягна до библиотеката и да се скрия в архитектурното отделение, за да бъде пред очите ми библиотеката. Там не намерих никого и съвестния Димитров както винаги бе отнесъл ключовете от склада в архитектурната дирекция. За мен не остана нищо, освен да си остана в библиотеката, а Матвей, когото бях срещнал на улицата, отиде да си търси късмета другаде. Отворих всички прозорци, за да не се счупат, извадих от чекмеджето си един любим портрет и друг скъп спомен и слезнах в книговезницата. Подир малко започна стрелбата. Минаха две вълни с попадения надалеч от мен. През която излезнах да видя какво става. Две момчета тичат по улицата и аз ги викнах. Те дойдоха запъхтени и ми разправиха, че едва са избегнали смъртта, понеже бомби са падали около тях на бул. Дондуков и те са избегнали смъртта, като са легнали по очи на земята. При мен се поуспокоиха. Дадох им цигари. Стрелбата спря и излезнахме да гледаме. След малко високо на небето откъм запад се подадоха аероплани. Опитах се да броя и стигнах над сто и двадесет, които летаха направо към центъра и още други, които се отклоняваха към гарата. Влезнахме пак вътре и се прибрахме най-отвътре, при списанията на века. След малко затрещяха бомби около нас, светлината угасна и прозорци почнаха да се чупят. Гърмежи, прах и дим. Всичко трая няколко дълги секунди и стрелбата се отдалечи. Пак излезнахме навън. По улицата горяха запалителните бомби и момчетата забравиха опасността, от която бяха

избягнали и се спустнаха да ги гледат. Аз огледах зданията. Над германската болница - нищо, на стряхата на библиотеката нещо пушеше. Изтичах нагоре и успях, след като се качих на прозореца на спълбището, с бастуна да сваля на улицата две запалителни бомби и да видя, че по стрехата няма други. След това слезнах. Мина доста време без стрелба и си помислих, че нападението е свършено. Слава богу, библиотеката е запазена, сега трябва да мисля за жена си, която още е в София. Отидох до Феникс. Срещнах Мещерски и го помолих да каже на колегите от библиотеката да си дойдат. След малко дойдоха Димитров и Факирова и Евтим. С него отидох до един шивач на бит пазар, където имах много неща за поправка. Вратата бе срутена и къщата бе застрашена от пожар. Влезнахме с Евтим и извадихме два мои костюма и едно пардесю. Отидохме в библиотеката и казах на Евтим да остави костюма в кабинета ми той се опря и ги занесе в зимника на архитектурната дирекция. Господ да му дава здраве! Аз захвърлих пардесюто в кабинета си, смених новите си обувки с туристическите, които винаги имах в кабинета ми, и тръгнах за дома, след като посъветвах персонала да бъдат внимателни, понеже няма още отбой - и наредих поне един човек. Да остава в библиотеката. Тръгнах бързо за дома, като наближих Свети Крал, забръмчаха аероплани, но помислих, че нашите се завръщат и продължих пътя си. Точно бях всред площадта, когато бомбите затрещяха около мен. Едва успях да легна по очи и стана тъмно от дим и прах. Една бомба изсвири над мене и падна с голям трясък съвсем наблизо. Малко прах, писък и въздушен натиск, но нищо не ми стана. Стрелбата се отдалечи и скочих. Бомбата бе паднала край черквата, но бог бе запазил и черквата и мене. Изтичах. Към Съдебната палата, но преди да успея да влезна, почнаха пак да падат бомби. На един ъгъл се бяха сгушили двама мъже, които с телата си пазеха окървавена жена. Заставах и аз до тях. Наоколо гърмежи и стенания на здания, които се рушат. Ново затишие, през което успяхме да влезнем в залата на Съдебната палата. Там нямаше нито прах, нито гърмежи и въздухът бе спокоен иможеше да се диша. Никое място на света не ми се е виждало по-красиво, но нямаше време за почивка, че имаше доста наплашени хора, които трябваше да се успокояват и да им се намери вода и да се заведат в скривалището. Организирах някои смутени защитници и след като ги изругах, те разбраха какво трябва да свършат. А аз излезнах пак и тръгнах за дома. Страшно нещо е да имаш жена в същия град и да не знаеш дали в този миг не умира или не е

затрупана и чака твоята помощ. С риск да преживея още веднъж ужаса на улицата, се затичах към дома. Но американците изглежда че бяха задоволили вече своя бяс. И не се върнаха вече. Домът ми бе съвършено здрав и срещнах Соня, как излизаше от зимника, едва имах време да я прегърна и успокоя с две думи и се завтекох пак към библиотеката, да видя какво е станало след последната вълна, намерих библиотеката и зданията непосредствено около нея здрави. Слава богу! На път за там срещнах Факирова и Димитров. Те бяха преживели голям ужас понеже сградата, в която се бяха скрили биде ударена от разрушителна бомба.

На отиване домът на Димитров е бил още цял, на връщане той го вижда разрушен. Разреших на Димитров да изпрати Факирова до Лозенец, за да отиде както може в Драгалевци и го помолих веднага да се върне в библиотеката, като нареди поне по един мъж да има непрекъснато в нея. Край библиотеката намерих Евтим и един книговец. Наредих им да чакат отбоя и след това един по един да отидат където искат, но да не остават в библиотеката без мъж. След това отидох към военното министерство. Узнах, че някои министри, между които и Шишманов са в скривалището. Слезнах при тях и си поприказвахме. Повечето си бяха глътнали езиците, понеже над министерството бяха паднали бомби. Божилов бе сравнително най-спокоен и запазил присъствие на духа. Този път ми хареса. Госпожа Бекерле бе също там и седеше до някакви куфари. Поприказвах малко и с нея, но понеже ми беше неприятно да бъда в обществото на толкова много мижитурки, си излезнах, за да ида да търся кмета. На коридора един офицер ме извика с думите: - Елате да видите как гори Народния театър.

Влезнах в една стая с счупени прозорци и погледнах: на стряхата на театъра пушеха запалителни бомби, които всяко дете можеше да угаси. А този майор ги гледаше само. Говедо! Развихах се и го запитах, защо не прати войници да гасят. Той ми отговори по майорски: - Това било работа на коменданта на министерството! Този път му казах гласно, че е говедо и се разтичах навън да търся помощ. Видях полковник Дундов, един нахакан и много строг офицер. Но той единствен от цялото министерство бе разбрал, че трябва да се действа и разпореждаше, за да спаси от гражданското отделение каквото можеше. И то гореше. Веднага схвана в какво се състои работата и прати войници към театъра. Аз слезнах и срещнах кмета, който излизаше от

скрищалището. Зададе се една кола пожарникари. По моя молба кмета им заповяда да оставят всичко и да гледат да спасят театъра. Благодарение на всичко това много малко от театъра изгоря. След малко се даде отбой.

Срещнах министрите да си излизат, но не видях госпожа Бекерле. Бях я забравил долу. Слезнах и предложих услугите си. Тя имаше няколко куфара, които мъжът ѝ бе спасил от стаята им в хотел България, който също гореше. Доста къщи горяха. Между тях и Народната библиотека, заедно с каталозите, които трябваше да пренесем.

Заведох през пожари и разрушения госпожа Бекерле до дома ѝ, който бе останал невредим. Отсреща германската marina гореше още от нощното нападение. Влезнахме през кухнята и заварихме кухнята като след гуляй. Мъртва природа от празни бутилки, съдове от масло, сарделени кутии и само няколко бисквити. Хапнахме бисквити, пихме французки коняк, който е бил заключен и госпожата се запита, дали мъжът ѝ или моряците са извършили това опустошение. В този миг влезна млад моряк и се обърна към нея: - Госпожице, кажете моля къде има още нещо за ядене.

Тя се засмя и каза, че са опустошили вече всичко, но въпреки това потършува и намери още малко масло и някои други работи и му ги даде. След малко дойде един български служащ. Обърнах ѝ внимание, че българин я заведе до вкъщи и пръв от всичките ѝ служащи се яви пак българин. След малко си дойде Бекерле. Благодарих ми много. Жена му го запита дали може да иде с мене в хотела, за да се опита да спаси още някои работи. Той я изруга и каза, че вероятно имам по-сериозна работа от това да спасявам нещата им. Той, например, около един час е работил, за да спаси един затрупан кон и е успял, а това е много по-важно. Не можех да не му дам право и след като отклоних поканата им за обяд.

Отидох още веднъж до библиотеката, около която всичко бе в ред и свършено успокоен тръгнах да обикалям други обекти. Много пожари, много хора, на които трябваше да се помага, или поне да им се даде кураж. Времето летеше... София се опразваше. Не почувствувах как останах сам и почна да става тъмно. Тръгнах пак към библиотеката, за да видя дали нещо не е останало отключено. В седем и половина още като завих от търговска, видях, че архитектурната дирекция гори. Косите ми настръхнаха. Архивните материали в зимника, спомени на Маджаров, писмата му от Шуменския затвор, всички ръкописи на Панчо Владигеров, между които и оригинали,

които нямат преписи. Хората са ми ги поверили, спасили сме ги и сега, по моя вина може да изгорат. Защото фактът, че съм искал от кмета и Петю камион и са отлагали не е никакво оправдание. С този трепет тичах натам и едва след малко разбрах, че цялата библиотека гореше. Нямах време нито да мисля, нито да се занимавам с нея. С един поглед само разбрах, че не може да се влиза в нея и че там няма работа за мене. Но в този миг тя ми бе безразлична. Обиколих архитектурната дирекция. Горяха или по-право догаряха горните етажи до голямата плоча с козирката, която отделяше архитектурното отделение от нашето царство. За долу нямаше опасност оттам, но отсрещните пожари бяха много по-близо отколкото горящите здания, които бяха запалили библиотеката. Разтичах се из улиците – нямаше жива душа. В пожарната команда – никой! Върнах се. Още нямаше голяма опасност. Внезапно срещнах един преуморен летец, който молеше за вода. Бе участвал в боя и слезнал с повредена машина на Враждебна. Заведох го бързо дома, за да получи храна и вода и да спи малко, като сметнах, че ще е по-добре и той да е дома, за да не е Соня сама. В къщи намерих още един познат, чийто дом бил разрушен. Оставих Соня да се разправя с гостите си и веднага се върнах при библиотеката. Междувременно от паднали дъски и искри се бяха запалили два пожара на улица Сердика, от които единия почти пред вратата на бившата ни читалня. Понеже всички витрини бяха счупени, а на земята лежеха много книги. Имаше голяма опасност те да се запалят и оттам да се прехвърли пожарът и в подземията. А аз бях сам, сам в цяла София, сам в целия свят. Само горящи къщи около мене, една от които беше моята библиотека, в която горяха десет години от моя живот. Но това не бе важно, понеже ако изгорят архивите долу, животът ми ще загуби всяка цена. Бе много горещо. Съблякох се по риза и въоръжен само с един бастун и малко познания, които добих от фелдфебела при въздушната защита, почнах борбата с пожара. Опасен бе само огънят пред вратата. Колкото можеше му отнех храната като разхвърлих всички дъски и книжа между него и читалнята ни. След това почнах да вадя запалените главни и да ги гася в тухли, бастуна си или с крака. Пожарът ту намаляваше, ту растеше, според вятъра, а аз бях сам, слушащ прашенето на сградите наоколо, разнообразявано само от срутването на някоя стена и понякога вдигах очи, за да гледам страховитата и въпреки това красива картина на горящата улица, която издигаше

светлината си към небето. Особено упорито гореше партера на кооперация Мусала, където трябва да е имало някакви масла.

Борбата с огъня продължи цяла нощ и сутринта, когато вятърът се обърна против мене, огънят дотам бе намалал, че нямаше вече опасност. Въпреки това не можеше да напусна мястото, защото всичко става. Към шест и половина чух автомобил. Изтичах към площада - пожарна команда. Извиках ги. Самоковска била, дошла да помага. Отначало не искаха да се занимават с такава дребна работа. Намесих името на баща си, който е бил командир на Самоковския полк през Балканската война. Всички в Самоков го обичат. Това име подействува повече, отколкото аргументите ми за исторически ценности. С няколко пожарникара затрупахме съвсем огъня, но и командира Кръстев ми каза, че опасността и без това е била преминала, отдъхнах си и отърчах до Народния театър. Слава богу, не бе много пострадал. Върнах се и намерих някои архитекти. Сега се мъкнат. Къде бяха през нощта?

След малко пристигна кметът. Дойде направо при мене: - Какво ми каза, че библиотеката е запазена, а тя сега изгоря?

С малко думи му обясних всичко. Той се усмихна и каза: - Радвам се, че си жив. Сградата и без това не струваше, а книги ще ти купя колкото искаш!

След това изруга архитектите и им каза да ми помагат в подреждането на спасените мои работи.

След малко дойде Димитров. Той пък е бил при библиотеката сам до към 4 часа, когато вече не е могло да се влиза, успял е да спаси няколко картини, но като добър отчетник естествено е трябвало да спаси преди всичко парите и авансовите разписки на чиновниците. Милия, по-верен човек от него няма и през тези дни на изпитание го обикнах още повече.

До обяд разпореждах, за да се подреди още каквото има, за да се пренесе във Владая и търсих камион. Нямах енергия да се карам с българи за камион, защото както бях изтерзан щях да счупя някому главата. Само се задоволих с отказа на кмета и Сокеров и военния министър и реших на другия ден да се обърна към германското военно аташе. Сега опасността бе по-малка, защото всичко, което можеше да гори наоколо вече бе изгоряло. Разделихме се с Димитров като си дадохме дума, че след всяка тревога и бомбардировка веднага да отиваме там. За тази нощ Димитров ми обеща

да бди, понеже нещо неудържимо ме влечеше към Драгалевци, при колегите, останали сирачета... Нямахме вече как да се работи и почувствах нещастieto в цялата му дълбочина. Не можех да понасям Соня, нито пък Петю можеше с нещо да ми помогне, ние съвършено различно чувствуваме нещата. Той изхожда от себе си, аз – само от фактите. Почувствах страшен купнеж да те видя и ако беше по-близко, непременно щях да дойда, при все, че не зная как бих понесъл първия ти поглед. Знам само, че ти щеше да страдаш поне толкова, колкото и аз, при все че по-малко години те свързват с библиотеката. Не е до годините, а до силата на любовта към едно дело. Зная много добре, че нищо не е изгубено, че работата не е напразна. Книги ще се купят, пробивът в съзнанието на хората вече е направен, хората, които ще изградят новата библиотека са налице, но утеха ли е за една майка, че има и други деца? После – всяка група книги е купена след упорити борби и разпавии..., като си спомня само нашата радост, като успяхме да купим германската изложба... и колко още други....

Вечерта бях в Драгалевци. Споделих всяка мъка, за да дам кураж на хората си. Мижитурката Станчев им бе казал, че сега може да ги разпратят в други отделения. Казах им, че нищо подобно няма. Че сега имаме нужда от тях повече от всякога. Книги ще се купят, наличните ще се установят и доопишат и още същата вечер, на 31 март турнахме началото на новата градска библиотека. Успях да обърна очите им към бъдещето и да им дам кураж за работа.

Ти някога бе казал, че трябва да ме чукаш, за да издам звук. Не помня по какъв случай. Това е напълно вярно. Колкото повече ме удрят, толкова повече енергия имам за работа. Следващите дни работя усилено, като почвам в 5 часа сутринта до късна вечер и спасявам, каквото мога. Помощ и разбиране намирам само от петю. Всички други ми се подиграват. Сокеров дори ми каза, че нямал камиони за моите буклуци. Казах му, че тези му думи ще се запишат с черни букви в историята. Никою не прощавам и въпреки това всички щат не щат ми помагат. Да беше и ти тука. София има нужда от мъже, а за жалост повечето са баби.

Все пак този път и управа, и население са много по хладнокръвни и няма така голяма паника. Животът тече, всичко се нагажда постепенно и правителството не се подаде на някои внушения да се премести в провинцията, понеже регентът е на мнение,

че трябва да си стои в София, за да работи тук, а и за да не се създаде втори обект на нападения. София е станала жертва за България иека се жертва докрай.

Друг път ше ти пиша пак. Сега само ти разправих това, което ми е на сърдцето. Точно тъй, както бих го разправил пред бога. Тебе те обичам повече от всякога сега, понеже зная, че чувстваш точно като мене и ако би бил тука, би постъпил като мене и не би бих бил сам. Всички други ме оставиха сам.

Една жена, при която тичах, за да й кажа, че една бомба е разрушила всичко, което притежава, ме прегърна и каза: Аз се боях само за тебе и съм щастлива, че си жив!

Сърдечни целувки

Твой: /п/

Моля ти се пиши ми на адрес пл. Бански 3

Кабинетът ти на Алеко Константинов е необитаем и не бива да се ходи натам, понеже има неексплодирала бомба. Щом мога, ще принеса нещата ти.

Източник: СГОДА, ф. 1к, оп. 2, а.е. 1285, л. 1-6.

БИБЛИОГРАФИЯ

І. ИЗВОРИ:

А. Архивни материали:

1. „Разузнавателно известие по въздушните нападения, извършени над София на 10 януарий 1944 г“ – публикуван на сайта на електронното списание „Анамнезис“ - http://anamnesis.info/documents/Razuzn_izv_po_bomb_Sofiq_10-1-44.pdf
2. СГОДА, ф. 1к, оп.1, а.е. 604 (ФОНД 1К – Софийско градско и общинско управление)
3. СГОДА, ф. 1к, оп. 2, а.е. 1206
4. СГОДА, ф. 1к, оп. 2, а.е. 1396
5. СГОДА, ф. 1к, оп. 2, а.е. 1734
6. СГОДА, ф. 1к, оп. 2, а.е. 1843
7. СГОДА, ф. 1к, оп. 3, а.е. 91
8. СГОДА, ф. 1к, оп. 3, а.е. 92
9. СГОДА, ф. 1к, оп. 3, а.е. 104
10. СГОДА, ф. 1к, оп. 3, а.е. 106
11. СГОДА, ф. 1к, оп. 3, а.е. 107
12. СГОДА, ф. 1к, оп. 3, а.е. 416
13. СГОДА, ф. 1к, оп. 4, а.е. 26
14. СГОДА, ф. 1к, оп. 4, а.е. 45
15. СГОДА, ф. 1к, оп. 4, а.е. 68
16. СГОДА, ф. 1к, оп. 4, а.е. 92
17. СГОДА, ф. 1к, оп.4, а.е. 1262
18. СГОДА, ф. 1к, оп. 4, а.е. 1271
19. СГОДА, ф. 1к, оп. 4, а.е. 1273
20. СГОДА, ф. 1к, оп. 4, а.е. 1284
21. СГОДА, ф. 1к, оп. 4, а.е. 1288
22. СГОДА, ф. 1к, оп. 4, а.е. 1483
23. СГОДА, ф. 1к, оп. 5, а.е. 217
24. СГОДА, ф. 1к, оп. 5, а.е. 625
25. СГОДА, ф. 65, оп. 1, а.е. 49 (ФОНД 65 – Софийски градски народен съвет)
26. ЦДА ф. 49, оп. 1, а. е. 4566 (ФОНД 49 - Министерство на труда и социалните грижи)
27. ЦДА, ф. 49, оп. 1, а.е. 4739
28. ЦДА, ф. 231к, оп. 11, а.е. 5 (ФОНД 231к – Министерство на търговията, промишлеността и труда)
29. ЦДИА, ф. 1 471к, оп. 1, а.е. 207 (ФОНД 1471к - Дирекция за гражданска мобилизация)
30. ЦДИА, ф. 1 471к, оп. 1, а.е. 247
31. ЦДИА, ф. 1 471к, оп. 1, а.е. 274
32. ЦДИА, ф. 176к, оп. 8, а.е. 973 (ФОНД 176к – Министерство на външните работи и вероизповеданията)
33. ЦДИА, ф. 370к, оп. 2, а.е. 1084 (ФОНД 370к – Министерство на вътрешните работи и народното здраве)

Б. Периодика:

1. Днес, бр. 502, 15 дек. 1941 г.

2. Държавен вестник, бр. 84, 16 юли 1934 г.
3. Държавен вестник, бр. 167 от 1936 г.
4. Държавен вестник, бр. 88, 22 април 1937 г.
5. Държавен вестник, бр. 97, 100, 150, 18 април, 4 май, 24 юни 1940 г.
6. Държавен вестник, бр. 19, 28 януари 1941 г.
7. Държавен вестник бр. 77, 293, 7 април 1943, 28 декември 1943 г.
8. Зора, 16 ноември 1943 г.
9. Утро, 24 ноември 1940 г.
10. Department of State Bulletin, 6 June 1942.

II. ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

1. Александър Цанков, Моето време, София: Прозорец, 2002.
2. Богдан Филов, Дневник, София: Изд-во на ОФ, 1990.
3. Васил Митаков, Дневник на правосъдния министър в правителствата на Георги Кьосеиванов и Богдан Филов, София: ИК Труд, 2001.
4. Вера Мутафчиева, Бивалици [Автобиография], кн. 1, София: ИК Анубис, 2000.
5. Витка Тошкова, България в балканската политика на САЩ 1939/1944, София: Наука и изкуство, 1985.
6. Георги Гунев, Иван Илчев, Уинстън Чърчил и Балканите, София: Изд. ОФ, 1989.
7. Давид Коен, Военновременната икономика на България (1939-1944), София: УИ, 2002.
8. Евгения Калинова, Победителите и България, София: УИ, 2004.
9. Заповед № 29 на началника на софийския гарнизон по подготовката на защитниците на столицната П.В.Х.З., София: П-ца Елисей Петков, 1943.
10. Иван Дренников, Българи се родихме, българи – ще умрем, София: ИК Изток-Запад, 2012.
11. Йордан Миланов, Авиацията и въздухоплаването на България през войните 1912-1945. Част втора. София: Изд-во Св. Георги Победonosец, 1997.
12. Кирил Христов, Затрупана София: Хр. Г. Данов, б.г.
13. Кирил Янев, Операция Пойнт Бленк. Цел България, София: ИК Световит, 2010.
14. Коста Станев, Пожарна служба при въздушна отбрана, София: Държавна печатница, 1941.
15. Лъчезар Тошев, Пропуснатата възможност: Можело е 9 септември 1944 г. да не се състои - <http://www.point-of-view.org/?p=378>;
16. Майкъл Бол, Студената война на Балканите: Американската външна политика и възникването на комунистическа България, София: Фонд-я Българска наука и култура,, 1999.
17. Петър Славински, Огънят на спомените (1942-1945), София: Държавно военно издателство, 1975.
18. Румен Руменин, Летящите крепости над България, Кюстендил: Читалище Зора, 2009.
19. Стефан Стоянов, Ние бранехме тебе София, София: Еър груп 2000, 2011.
20. Стойчо Мошанов, Моята мисия в Кайро, София: ПетексВера, 1991.
21. Стоян Пинтев, България в британската дипломация 1944-1947 г., София: Изд. Марин Дринов, 1998.
22. Стоян Рачев, Чърчил, България и Балканите (1939-1945), София, 1998.

23. Стоян Стоянов, Ние бранихме тебе, София, София: Еър груп 2000, 2010.
24. Уинстън Чърчил, Мемоари. Т. 5, Обръчът се затяга, София: ИК Труд., 1995.
25. Упътване за подготовка и прилагане на защитните мерки от населението при въздушни нападения, София: Печатница на военно-издателския фонд, 1941.
26. Упътване за подготовка и прилагане на защитните мерки от населението при въздушни нападения, София: Печатница на военно-издателския фонд, 1941.
27. Amy Helen Bell. London Was Ours: Diaries and Memoirs of the London Blitz, London I.B. Taurus: 2011, Claudia Baldoli et al. (eds), Bombing, States and People in Western Europe, London: Continuum, 2011.
28. Conrad Crane, Bomb, Cities and Civilians: American Air Strategy in World War II, Kansas University Press, 1993.
29. Dennis Dunn, Caught Between Roosevelt and Stalin: America's Ambassador to Moscow, Knoxville, KY & University of Kentucky Press, 1998.
30. Donald Rothbart, Karina Korostelina, Mohammed Cherkaoui (ed.), Civilians and Modern war: Armed conflict and the ideology of violence, New York: Routledge, 2012.
31. Frederick Chary, History of Bulgaria, Santa Barbara, CA: ABC Clio, 2011.
32. Igor Primoratz (ed.), Terror from the Sky: The Bombing of German Cities in World War II, New York: Bergahn Books, 2010.
33. Jay Stout, Fortress Ploesti: The Campaign to Destroy Hitler's Oil, Casemate Publishers, 2010.
34. Joseph Persico, Roosevelt Secret War. FDR and World War II Espionage, New York: Random House, 2002.
35. Kevin Mahoney, 15th Air Force against the Axis: Combat Mission over Europe During WW 2, Plymouth: Rowman & Littlefield, 2013.
36. Marshall Lee Miller Bulgaria in the Second World War, Stanford: Stanford University Press, 1975.
37. Raymond George and Fred Crawford, Fred Roberts Crawford, Three Crawford Brothers: The WW II Memoirs of Three Pilots, Bloomington, IN: Authorhouse, 2009; 450th Bomb Group (H): The Cottontails of WWII, New York, Turner Publishing Company, 1996.
38. Richard Kraemer, The Secret War in the Balkans: A WWII Memoir, Bloomington, IN: Author House, 2010.
39. Ronald Schaffer, Wings of Judgement: American Bombing in World War II, Cambridge: OUP, 1985.
40. Roosevelt and Churchill: Their Secret Wartime Correspondence, New York: Saturday Review Press, 1975.
41. Steven Pace, B-25 Mitchell Units of the MTO, Oxford: Osprey Publishing, 2002.